

Мечт

ПСИХОЛОГИЯ

5'83

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

С. Гановски — председател

Членове:

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев, Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, З. Иванова, Г. Йолов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Мавлов, Г. Пирьов, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. С. Гановски — главен редактор, чл.-кор. проф. Г. Пирьов — зам.-главен редактор, проф. д-р Ф. Генов — отг. секретар.

Членове: ст. н. с. А. Петков, проф. Т. Трифонов, Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“ тел. 86-51, в. 477. Дадена за набор на 5. IX. 1983 г., подписана за печат на 26. X. 1983 г.

ДП „Г. Димитров“

СЪДЪРЖАНИЕ

Ж. БУШЕВА — Социално-психологически проблеми на новия икономически подход, свързани с процеса на планиране	262
Обща и социална психология	
Л. КРЪСТЕВ — Монотония и психическо пресищане	268
Ж. СТОЙКОВА — Изследване на взаимовръзката между някои основни параметри на емоционалността	274
ХР. ХРИСТОЗОВ, Р. КОСТОВА, СВ. СТАМБОЛОВА, АТ. ШИШКОВ — Резултати от проучване на фрустрацията при глухи и тежкочувачи с теста на Розенцвайг	281
Педагогическа и възрастова психология	
СТ. МИНКОВА — Антиципация в учебния процес	285
М. ИГНАТОВ — Някои въпроси на методиката на преподаването по психология в ЕСПУ	291
Р. РАДКОВА — Динамика на вниманието на деца на 6—7 година възраст по време на учебни занимания.	294
Психологът в предприятието	
* * * — Професионалният морален кодекс на промишления психолог в Унгария	299
Дискусии	
Ф. ГЕНОВ — За законите на психиката	302
Т. БЕРОВ — Рецензия под лупата на недоверието	312
Студентско творчество	
Р. ПАНЧЕВ, ХР. МОНОВ — Влияние на факторите тревожност на личността и емоционално въздействие на думите върху процеса на заучаване	316
Научен живот	
Г. ПИРЬОВ — Из международния живот на психологията	321

PSYCHOLOGY
Official journal of the Bulgarian
Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium

СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА НОВИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ПОДХОД, СВЪРЗАНИ С ПРОЦЕСА НА ПЛАНИРАНЕ

ЖИВКА БУШЕВА

Радикалността на промените, които закономерно произтичат от новия икономически подход, наред с икономическите, организационните и управленическите, поражда проблеми и от социално-психологическо естество.

В доклада си от януари 1980 г. другарят Тодор Живков определи новия икономически подход като цялостна система от икономически средства, методи на въздействие и форми на организация, обобщаващи комплексно планирането, производството, разпределението и управлението, т. е. всички стадии на процеса на разширено възпроизвъдство.

Първата група нови моменти, свързани с последователното прилагане на подхода, се отнасят до планирането и са в най-тясна връзка с постановката на собственика и стопанина на социалистическата собственост. Нейните принципи бяха разработени и за първи път приложени в СССР от В. И. Ленин. Той доказа, че икономическата форма за организация на социалистическото производство е стопанска сметка: „Привеждането на държавните предприятия на т. н. стопанска самоиздръжка е неизбежно и неразделно свързано с новата икономическа политика и в най-близко бъдеще този тип предприятия ще стане преобладаващ, ако не и изключителен“.¹

Като основна съставка на новия икономически подход, планирането търпи съществени изменения. Породените от тези изменения основни социално-психологически проблеми могат условно да се обособят в три основни групи.

Първата група социално-психологически проблеми е свързана с това, че плановата дейност се осъществява при чувствителни промени в съотношението на централизираното и децентрализираното начало. За разлика от преди, министерствата не получават държавни планови задачи, а заедно с други държавни ведомства само ги разработват, за да бъдат утвърдени от Министерския съвет пряко за стопанските организации след приемане на народостопанския план от Народното събрание. При това изменение за министерствата основни стават управленическо-контролните функции. Те изменят естеството на дейността, характера и съдържанието на функционалните взаимоотношения „министерство — стопанска организация“, осъществявани от съответните ръководители. Особена модификация в тези отношения предизвиква и друго съществено изменение, състоящо се в невъзможността да се коригират плановите задачи по досегашния начин на равнище министерство. По същество са създадени нов вид преки функционални взаимоотношения „стопанска организация — Министерски съвет“. В социално-психологичен план това е изменение в характеристиките и честотата на контактите между ръководителите на различните управленически равнища. От своите опосредствуващи контакти министерството губи функциите на междинно звено между стопанската организация и Министерския съвет. Освободено от държавни планови задачи, то може вече в значително по-голяма степен и по-ефективно да упражнява прогнозно-планови, управленическо-контролни и координационни функции.

¹ Ленин, В. И., Съч., т. 33, с. 176.

При ръководителите на стопанските организации и министерствата тези нови моменти определят необходимостта от промяна в социалната установка за практическо поведение,¹ ново градиране на различните контакти по критериите: значимост, честота, ефективност, което изисква определен период на адаптация. За различните по ранг ръководители адаптационният период е различен в зависимост от промените в съдържанието на функционалните задължения, права, взаимоотношения. Естествено е да се наблюдават различия и в зависимост от ръководния стаж и опит, от натрупаната рутинност, от подготвеността и др.

Втората група психологически проблеми произтича от разширяване на децентрализираното начало в процеса планиране. То изисква задълбочаване и разширяване на демократизма при изготвяне на насрещните планове на стопанските организации. Психологическите проблеми, възникващи като следствие, се концентрират предимно на равнище ръководители на стопански организации. Отговорността рязко се повишава. Повишената самостоятелност изисква нов начин на мислене, ново отношение към изработването на плана, към процеса на планирането като цяло. Ръководителите на стопанските организации получават много по-големи права, но нарастват и задълженията, увеличават се трудностите. Докато преди от тези ръководители се изискваха преди всичко организаторски способности и качества² за осигуряване изпълнението на спуснатия план, сега ударението пада върху способността да се планира правилно, своевременно, ефективно, точно и с перспективна ориентация. Необходим е усет към новото, постоянно търсene на нови възможности, творчески подход, ефективно взаимодействие с колеги, сътрудници до равнище непосредствени изпълнители. Тук започва голямата стопанска работа, свързана с насрещния план, която може да се определи като качествено нов етап в самото развитие на планирането. Това е стопанско творчество с високи критерии за оценка, намиращи своя израз за сравнително кратък период в практическата реализация. По редица причини от организационен, информационен, технически и друг характер тази сложна творческа дейност много често се характеризира с висока степен на неопределеност и придобива характеристиките на стопански ръководен риск.

Повишената самостоятелност на стопанските организации по отношение на планирането следва да се разглежда като сложна комбинация от стимули за активизиране на стопанските ръководители и целия трудов колектив. Това са стимули за активно творческо търсene, свързани както с повишаване на материалния еквивалент за положените усилия, така и с обективно съществуващата възможност за колективна и личностна изява, развитие и израстване. Самостоятелността активизира проявите на инициативност и новаторство още повече, като се има пред вид, че неразделна част от насрещния план е разделът за социално развитие на трудовия колектив. Всичко това е свързано с постепенно преустройство на ценностните ориентации, с необходимостта от реално налагашо се изменение в системата от фиксирани социални установки по отношение на трудовата дейност, удовлетвореността от нея, от нейния краен ефект.

Досега ръководителите на стопанските организации се възприемаха преди всичко като организатори при изпълнението на плана, а работниците:

¹ Прангвили, А. С., Исследования по психологии установки, Тбилиси, 1976, с. 33—35.

² Генов, Ф., Психологически аспекти на управлението, С., 1974, с. 220.

като изпълнители. Сега при изменените параметри на процеса на планиране всички се превръщат в реални участници в плановата дейност, макар и с различен относителен дял на участие и на различните равнища с различна степен на отговорност. В социално-психологичен порядък това следва да се разглежда като сложен и продължителен адаптационен процес, свързан с изменения в социалните установки за познавателно, практическо и комуникационно поведение с вариабилност по време, определяща се от съвкупност обективни и субективни фактори.

Друго съществено изменение в процеса на планиране, имащо своите психологически и социално психологически измерения, е повишаване ролята на предплановите разработки. Тези изменения засягат ръководителите от висшите равнища: министерства, Държавен планов комитет, Министерски съвет и др. Обуславя ги обективно налагашата се необходимост от разгръщане на широка програмна дейност, от засилване и разширяване на прогнозната дейност. Повишават се изискванията към информационната база, върху която се съставят плановете и програмите, а следователно и към подготвеността и способностите за работа с нея. Дългосрочните планове се базират на държавни комплексни програми. Характерен момент е, че на основата на прогнозите, програмите и дългосрочните планове се формира отрасловата стратегия на страната. Всичко това повишава отговорностите, изискванията, увеличава психическото напрежение паралелно с повишените качествено нови критерии за оценка на ефективността от прогнозната и плановата дейност.

Прогнозната дейност е вид сложна творческа дейност, основаваща се по необходимост на огромна по обем комплексно-синтезирана информация от различен порядък, която предявява високи изисквания към способността за многопланова и многопластова интелектуална координация при висока степен на абстракция и вариабилност на редица от параметрите, насочена към научнообосновано прогнозиране, предвиждане и програмиране на бъдещото развитие в зависимост от обективно действуващите обществено-икономически закони. Това е най-сложният вид интелектуална дейност в цялостния процес на планиране, с висока степен на неопределенност, изискваща смели, нетрадиционни, оригинални решения, от които зависи бъдещото стратегическо развитие на страната. Към психиката на ръководните кадри, занимаващи се с нея, тя предявява изключително високи изисквания, свързани с подготовката, способностите и потенциалните възможности за интелектуално развитие и творческо изграждане.

В социално-психологичен план тази дейност е свързана с максимално високо равнище на отговорност, произтичащо от социалните изисквания и очаквания на обществото за същността и ефективността на прогнозната дейност с параметри на практическа оценка и проверка, намиращи се далеч в бъдещето. Различните съчетания на личностното осъзнаване на характеристиките на тази сложна творческа дейност с обстоятелствата и особеностите на персоналната самооценка могат да играят както ролята на стимулирането, така и ролята на психическа бариера спрямо прогнозно-плановата дейност. В различна степен и с модификации това е валидно за ръководителите на всички равнища.

При цялата си многостепенна обвързаност и плановост, прилагането на новия икономически подход започна да се осъществява от ръководните кадри, които промяната завари на съответните постове. Това са кадрите, които имат опит (различен по продължителност) в работата при старите условия и

изисквания, привикнали да мислят и работят по стария начин, при друга организация на плановата дейност, при други основни ръководни функции. Като прибавим към това и една от главните особености на действуващия нов икономически механизъм в качеството му на нормативен документ, а именно неговата лаконичност и свързаните с нея големи възможности за самостоятелни решения на тези, които го прилагат, на практика възникват сложни проблеми от социално-психологическо естество с различна специфика и поведенчески еквивалент в зависимост от конкретното равнище на управленческа дейност.

Измененията настъпват при всички равнища. Те имат динамичен характер, предполагат по-нататъшно прогресивно развитие в зависимост от общо изменящите се различни условия, действуващи като структуроопределящи фактори. За различните групи ръководители това е различна по степен и насоченост промяна на функционалните взаимозависимости, взаимоотношения, права и отговорности, което се свързва със съответна промяна в социалния статус, социалния престиж, перспективите за изява и развитие, за обществена оценка и признание в зависимост от социалните претенции и очаквания на хората спрямо заемащите определените ръководни длъжности. Освен това разширяването на демократизма в планирането създава за стопанските ръководители от средно равнище ситуация на „двоен натиск“ — от горе и от долу, което увеличава психическото напрежение и същевременно намалява социалната привлекателност на съответната управленческа дейност.

Измененията, които новият икономически подход внася в процеса на планиране, рефлектират по различен начин на различните ръководни равнища. Те пораждат редица социално-психологически проблеми, основните от които са разгледани в настоящото изложение в своя обобщен вид в три основни групи. В своя крайен вариант, при определени обстоятелства, те могат да изиграят ролята на психически бариери, разглеждани като негативно отношение спрямо прилагането на подхода, породено от несъответствието и противоречието между ценностните ориентации и фиксираните социални установки на отделната личност, от една страна, и налагашата се промяна, от друга. В случая те могат да се разглеждат и като психическо препятствие, задържащо, смущаващо оптималното протичане на адаптационния процес спрямо новите условия на външната среда, обусловено от особеностите на ситуацията и съотношението, в което тя се намира с индивидуалните потребности на субекта. Основните характерни изменения в процеса на планиране обуславят съществуването на няколко общи вида психически бариери, които се отличават по специфика и степен на проявление на различните ръководни равнища.

Първият вид психически бариери могат да бъдат определени като „Бариера на изменените контакти“. Този вид бариери важат за всички ръководни равнища, но в различна степен и с различни конкретни изменения. За ръководните кадри от Министерския и Държавния комитет по планиране нови са контактите непосредствено със стопанските организации. Броят на тези контакти рязко се увеличава, нараства честотата и продължителността им, за разлика от преди, когато министерствата ги опосредствуваха и филтрираха в значителна степен. Естествено увеличените по брой и честота контакти и функционални взаимоотношения увеличават психическото напрежение до такава степен, че общуването на отделни личности се превръща на моменти в неприятен, тягостен процес, който като защитна реакция поражда временна

потребност от социална изолация. Като специфична модификация това е „Бариера на увеличените контакти“.

За ръководителите от министерствата промяната в контактите има обратен ефект. Министерствата вече не играят в същата степен ролята на опосредствуващо връзките звено между стопанските организации, Държавния комитет по планиране и Министерския съвет. Ролята и посоката на техните контакти радикално се изменя в зависимост от новите функции. При отделни ръководители такава промяна личностно се възприема и изживява понякога като спадане на социалния престиж и социалния статус. Субективно това се свързва с формирането на отрицателна спрямо промяната моментна установка,¹ която е в противоречие с новите изисквания и стои в основата на породените психически бариери от този вид, модифицирани като Бариера на отпадналите контакти.

Третата модификация на този вид психически бариери се отнася за ръководителите на стопанските организации и може да се нарече „Бариера на контактите през равнище“. Обективно тя възниква при ръководители с по-значителен ръководен стаж, привикнали да контактуват преди с конкретното министерство, създали си трайни връзки, взаимоотношения с ръководители от министерството, които познават и работят с тях в продължителен период. Контактите и взаимоотношенията през равнище с ръководители от по-висш ранг в началния период смущават, създават чувство за дистанция и несигурност.

Вторият вид психически бариери, свързани с прилагането на новия икономически подход, са „Бариерите на неочакваната самостоятелност“. Те се отнасят преди всичко за ръководителите на стопанските организации и са пряко обусловени от разширяване на децентрализираното начало в процеса на планиране. Самостоятелността е стимул за активност и инициативност, но не за всички ръководители. При липсата на необходимата подготовка и конкретен опит в тази самостоятелна планова дейност, при по-продължителен изпълнителски стаж, при трудна адаптивност, самостоятелността се превръща в бреме, в тежка отговорност. Освен това сравнителната неопределеност на част от параметрите при планирането също се свързват с формиране на отрицателна моментна установка спрямо промените, която стои в основата на този вид психически бариери. Тази бариера, с по-слаба изява и локални измерения, важи и за низовите ръководители и изпълнители, които често не знаят какво да правят с неочаквано сполетялата ги самостоятелност и нови права, тъй като „не са свикнали много да мислят“.

Особена е модификацията на тази бариера, по-слабо изразена и на равнище министерства и може да се определи като „Бариера на ограниченната власт“. Плановете на стопанските организации преди се определяха и коригираха от министерствата, а сега от Министерския съвет. Натрупаният професионален опит и компетентност на отделни ръководители от това равнище се свързват с необосновано висока личностна самооценка, че никой в конкретната сфера няма необходимата компетентност. Това се свързва с формирането на отрицателна спрямо новите моменти в планирането моментна установка, обуславяща появата на тези психически бариери.

Третият основен вид психически бариери, свързани с промените в планирането при новия икономически подход, могат да се определят като „Бариери на неопределената перспектива“. Те се отнасят преди всичко за ръко-

¹ Социальная психология, М., 1975 г., с. 98—99.

водителите от най-висшите ръководни равнища и в по-малка степен за ръководителите на стопанските организации. Предплановите разработки, прогнозирането и перспективното планиране са свързани с много повишена отговорност поради значителната неопределеност за част от показателите и отсрочеността на практическата проверка и оценка по време. При несъответствието между личностната самооценка, ценностните ориентации и характеристиките на тази сложна и отговорна творческа дейност може да се стигне до възникване на чувство за несигурност, повишивашо психическото напрежение и понижаващо самочувствието и доволетвореността от извършената дейност. В зависимост от обстоятелствата това може да се преодолее в процеса на адаптация към промените, но може да доведе и до фиксиране на неадекватно формираната моментна установка.

Разгледаните основни видове психически бариери спрямо промените в планирането, без да са изчерпателни в своите модификации, свидетелствуват за необходимостта от свързването на новия икономически подход с изследователска и прогностична дейност от социално-психологически порядък. Разкриването на причините и механизмите на възникване на психическите бариери като основа за неутрализиране на тяхното действие е съществен момент в усъвършенстване на процеса на планиране. Преодоляването на психическите бариери като задържащ прогресивните промени фактор от социално естество е неизползван потенциален резерв за повишиване на икономическата и особено социалната ефективност от приложението на новия икономически подход.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE NEW ECONOMIC APPROACH IN THE FIELD OF PLANNING

Zhivka Bousheva

The social-psychological problems connected with the application of the new economic approach in the area of planning are discussed. They are conditionally differentiated into three groups. Different kinds of psychic barriers are generated by the problems mentioned above. They have characteristic modifications in executives on different managerial levels. Their classification, not pretending to be complete, accentuates the group named "barriers of the changed contacts". Depending on the managerial level the following modifications are contained in it: "barrier of the increased contacts", "barrier of the dropped off contacts", "barrier of the across-level contacts". To the second group, named "barriers of the unexpected independence" the modification "barrier of the limited power" is pertaining. The third group is "barriers of the indeterminate perspective".

ОБЩА И СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

МОНОТОНИЯ И ПСИХИЧЕСКО ПРЕСИЩАНЕ

ЛЮДМИЛ КРЪСТЕВ

Психичните състояния се отнасят към най-важните проблеми на съвременната психология. Независимо от засиления напоследък интерес към тях, трябва да се отбележат все още спорните въпроси около тяхната роля, същност, функции и структура (5, 7, 11). Към тези обективни трудности се прибавя и обстоятелството, че отделните автори влагат различно съдържание в понятията monotonia и психическо пресищане. Поради тяхната нееднозначна интерпретация си поставихме за цел, върху основата на наши теоретични и експериментални изследвания, да уточним психологическия смисъл на състоянията monotonia и пресищане.

Голяма част от западните автори не правят разлика при употребяване на понятията monotonia, психическо пресищане, скука и умора (М. Хайдер, Х. Бракен, Х. Шмидке, Х. Майер). Например Х. Майер в своето ръководство по трудова психология пише: „Термините скука и monotonia се използват в нашата книга за означаване на психическо състояние, проявяващо се при изпълнение на повтаряща се работа“ (16, с. 468). М. Хайдер също подчертава, че „понятието monotonia се употребява преди всичко за обозначаване на психическо състояние, възникващо при изпълнение на еднообразно повтаряща се дейност при бедна от външни дразнители ситуация“ (14, с. 11).

В. Балдамус и Т. Рин въвеждат още едно допълнително понятие — отегчителност или дотегливост¹. Те смятат, че с термините отегчителност и monotonia трябва да се означават такива психически състояния, които възникват вследствие на отрицателните въздействия на повтарящи се дейности. Терминът скука според тях има по-широко значение. Той включва в себе си отношението на човека към работата, неговото настроение, характера на субективното възприемане при изпълняваната дейност и т. н. Скуката следователно в по-голяма степен зависи от личностните фактори. Тя може да възникне според В. Балдамус например по време на игра или при четене на книга, т. е. при изпълнение на неповтаряща се дейност, докато в същото време повтарящата се работа може и да не доведе до скука.

Някои автори сравняват monotoniya с хипнозата, като я определят като „хипнозоподобно състояние“ (Е. Брамесфелд, Х. Бартенверфер, В. Херон). При това състояние вниманието се снижава до такава степен, че бързите съзнателни реакции стават за човека почти невъзможни. Посочените автори твърдят, че monotoniya е причина за много неизяснени аварии в производството, катастрофи с влакове, самолети, кораби и т. н.

Изследванията на Х. Бартенверфер показват, че при еднообразните пътувания у шофьорите възниква състояние, при което вниманието е силно намалено. При това „хипнозоподобно състояние“ шофьорът, макар и с отворени очи, почти нищо не вижда, но в реални условия може да пропътува в автомобила доста голямо разстояние. Той автоматично контролира управлението и реагира на външните дразнители, но скоростта на реакциите е силно

¹ англ. — tedium

понижена. В това състояние бързата съзнателна реакция при една внезапна опасност става за шофьора невъзможна, при което неминуемо следва злополука.

Голяма част от авторите доказват понижената производителност на труда при състоянието монотония (С. Уат, Ж. Лангдом, Ф. Сток, Л. Томпсон, П. Шмид, Т. Рин). Например С. Уат, Ж. Лангдом и Ф. Сток установяват своеобразни изменения в кривата на работоспособността. Тези автори показват, че производителността на труда у лицата, изпаднали в състояние на монотония, спада след първия работен час при сутрешна смяна и след първите 30 минути в следобедната смяна. Ясно е, че тези работници снижават своята производителност много време преди да настъпи у тях физическа умора. По този начин работниците, преживяващи монотония, губят най-производителните часове от работния ден, тогава, когато за организма е характерна максимална работоспособност.

Особен интерес представляват експериментите на Н. П. Фетискин за появя на монотония в условията на спортна дейност. Като изследва представители на различни видове спорт (гребане, колоездане, скокове във вода, плуване), Н. П. Фетискин доказва експериментално появя на монотония по време на тренировъчните занимания.

Изследванията върху работници от конвейрното производство на Волжския автозавод от Н. Е. Висотская, Е. П. Илин, В. А. Перов и Н. П. Фетискин дават пълна картина за психофизиологическите изменения, настъпващи при състоянието монотония. Показателите, характеризиращи равнището на регулация на сложните психични функции, се влошават, времето на диференцировъчната реакция се увеличава, при работа с коректурни таблици количеството на прегледаните знаци се намалява, а броят на грешките нараства, появяват се отрицателни изменения в свойствата на вниманието.

При експериментите, проведени от А. Карстен, психическото пресищане се изучава при продължително изпълнение на такива еднообразни действия като четене на стихове на глас, защриховане, рисуване на прости фигури, изчукване на ритъм и т. н. В тези ситуации възникват отрицателни преживявания, често изразени в афективни постъпки: изследваните се сърдят на експериментатора, не желаят да разговарят с него, излизат, блъскайки вратата. При някои от експериментирани лица започва да действува цяла система от такива защитни механизми, в резултат на които те не могат да изпълняват започнатата дейност. Например при четене на стихове у някои изследвани настъпва внезапно пресипване на гласа или забравяне на стиховете, които дотогава са казвани наизуст; при защриховането ръката у някои отслабва дотолкова, че те не са в състояние да държат молива и т. н. Трябва да се отбележи, че всички тези симптоми изчезват, когато експериментът се прекрати.

В своето изследване А. Карстен пише: „Афектните избухвания се появяват често на периоди, а именно след периоди на особено дълго или силно овладяване. Външно афективните избухвания са предхождани от особено добри постижения и преходът към афект се извършва изведенъж, неочеквано (15, с. 178).

А. Карстен, като една от известните ученички на К. Левин, интерпретира своите експериментални резултати в духа на създадената от К. Левин „теория на динамичното поле“. Първите вариации в действията на изследваните лица А. Карстен отнася към необходимостта от търсене на нови източници за

психична енергия. В психическото пресищане тя вижда невъзможността на изследваните да поддържат „напрегната динамична система“. Именно това обяснява тенденцията към изменение ситуацията на действието“. В своето изследване А. Карстен стига до следния извод: „С нарастващото пресищане става ясно, че има растяща тенденция да се излезе от полето. Именно тя води до прекъсване на работата“ (15, с. 247).

Несъмнен интерес представляват прецизните експериментални методики, въведени от А. Карстен, както и голямото количество фактически материал, натрупан в многобройните опити. Независимо от тези положителни моменти, не можем да се съгласим с обясненията за същността на психическото пресищане, направени в съответствие със създадената от К. Левин теория на динамичното поле.

Ние смятаме, че еднообразната дейност може да предизвика две различни по своята психологическа и физиологическа същност състояния. Едното — монотония е пасивно състояние, за което са присъщи скуча, съниливост или апатия, характеризиращо се с физиологичните процеси на задържане. Другото състояние е психическо пресищане. То може да се определи като активно възбудно състояние. При него нараства психическото напрежение, появява се беспокойство и раздразнителност. За двете състояния е характерно непрекъснатото намаляване на обема и качеството на извършваната работа, както и засилване на отрицателното отношение към нея.

Ще посочим някои обективни и субективни признания на състоянието монотония. В психологическата литература се описват цяла поредица от субективни симптоми, показващи появата и развитието на състоянието монотония. Най-напред възниква равнодушно апатично отношение и спадане на интереса към извършваната работа, след това скуча, преминаваща в чувство на умора и накрая, в последните стадии — съниливост и силно субективно усещане на умора. Тези преживявания неизбежно довеждат до отслабване на вниманието, неправилна оценка на времето („тече много бавно“), появява се чувството на неудовлетвореност и отрицателно отношение към извършваните еднообразни действия.

Появата на състоянието монотония се забелязва и с поредица обективни признания: снижаване кривата на работоспособността и увеличаване броя на грешките, допуснати при изпълнение на монотонната работа (Е. П. Илин, Н. П. Фетискин, С. Уайт, Ж. Лангдом, Ф. Сток). Намалява се скоростта на движенията и се снижава възбудата на двигателните анализатори (З. М. Золина, В. Г. Асеев, В. Хакер).

При монотония настъпват изменения във vegetативната нервна система: снижава се активността на кръвоносната система, намалява пулсът и спада кръвното налягане, намалява и обмяната на веществата (Е. П. Илин, Н. Е. Висотская, В. А. Перов, В. Хакер, Х. Бартенверфер). Електроенцефалографията показва участяване на бавните вълни и появява на единични вретеновидни върхове (В. И. Рождественская, Е. А. Голубева, И. А. Левочкина). Времето на реакциите и латентния период не дават точни критерии за състоянието монотония. Отбелязват се случаи както на увеличаване, така и на намаляване времето на реакция и латентния период (М. И. Виноградова, Е. В. Подоба, Е. П. Илин, Н. П. Фетискин).

Експерименталните изследвания и наблюдения (А. Карстен, Н. Майер, В. Г. Асеев, Е. П. Илин) показват, че психическото пресищане има няколко последователни стадии на развитие, които външно се изразяват в следните

признания: а) появява на вариации в изпълняваните действия; б) намаляване на качеството и количеството на извършваната работа; в) раздразнение и появява на афективни избухвания; г) настъпване на пълна неспособност за изпълнение на започнатите действия.

За основна причина, обуславяща възникването на монотония и психическо пресищане, се приема монотонността в извършваната дейност. Трябва обаче да се знае, че различните автори не влагат еднакво съдържание в това понятие. Има автори, които употребяват термина монотонност само за означаване на обективните характеристики на изпълняваната работа (М. И. Виноградова, Е. М. Золина, В. И. Рождественская). Същото е и становището на С. Бартлей и С. Шут, които пишат, че „терминът монотонност означава продължителното и неприятно еднообразие на дейността“ (13, с. 340).

Повечето автори включват в понятието монотонност субективното отношение на човека към извършваната работа (Т. Рин, П. Смит, А. Карстен, В. Г. Асеев, Е. П. Илин, Н. П. Фетискин, Н. Д. Левитов). Ние смятаме, че е целесъобразно, както предлагат Н. Д. Левитов и Е. П. Илин, да се отделят обективна и субективна монотонност.

Могат да се определят следните компоненти на обективната монотонност:

- 1) висока честота на повтарящите се действия;
- 2) двигателно еднообразие (еднотипно повтаряне на едни и същи движения);
- 3) сензорно еднообразие (външните дразнители са едни и същи, като липсват нови впечатления);
- 4) структурно еднообразие, елементарност на извършваните действия и операции;
- 5) еднообразно въздействие на обкръжаващата среда (работна, социална и т. н.).

Субективната монотонност може да съществува обективната монотонност, като се явява нейно отражение в съзнанието на човека. Но психическото пресищане и монотонията могат да се проявяват, без да бъдат обезателно следствие от еднообразието в работата. Монотонността може да бъде субективна във връзка със специфичните социални условия, мотивацията и психическите състояния на човека.

Поддържаме становището, че има обективни (еднообразен и повтарящ се характер на дейността) и субективни (отношение към работата) предпоставки за възникване на състоянията монотония и психическо пресищане. Особено внимание според нас заслужава схващането на Е. П. Илин, че субективните предпоставки не винаги съвпадат с обективните. За тяхното съвпадане са необходими отсъствие на интерес към работата, неудовлетвореност от нея и еднообразно продължително изпълнение на прости работни операции. Необходимо е да се посочи, че когато установяваме причините на монотонията и психическото пресищане, трябва да се отчита взаимодействието на много фактори: социални (равнище на образование), технически (сложност на работните операции), психологически (равнище на мотивация, потребности и тяхното задоволяване) и физиологически.

Отношението между състоянията монотония и психическо пресищане и ролята на индивидуално-психичните свойства на личността е важен проблем, който все още е дискусационен. Ние ще се постараем да отбележим някои важни тенденции.

Съществува широко разпространено схващане, че лица с високо интелектуално равнище или с по-висока степен на образование не са годни за изпълнение на монотонна работа (С. Уат, М. Вителес, И. С. Кон, Н. Г. Валентинова, Н. П. Фетискин). Например С. Уат доказва, че степента на отри-

цателните преживявания при еднообразната работа се намира в пряка зависимост от равнището на интелектуално развитие. В изследванията на С. Уат се установява, че лица с посредствено интелектуално развитие много по-бързо се адаптират към монотонна работа и не изпадат в отрицателни психични състояния.

До същите изводи стига и М. Вителес, който изследва текуществото при опаковчици. Според него при еднообразната работа на опаковане и сортиране „не се задържат лица с висок ранг на интелектуално развитие“ (20, с. 468).

Тези съвящания не намират потвърждение в публикациите на П. Смит. Тя установява противоположна зависимост между интелектуалното развитие и адаптацията за монотонна работа. Като приема принципно същата методика на С. Уат, П. Смит изследва шивачки на конвейерно производство. При анализа на резултатите се установява, че интелектуалното развитие няма статистически значимо отношение към еднообразната работа.

Е. П. Илин, И. С. Кон и Н. Г. Валентинова отбелязват следната зависимост: колкото е по-високо равнището на образование на личността, толкова по-високи изисквания се предявяват към съдържанието на изпълняваната работа. Например лица с ниско образователно равнище изразяват удовлетворение от монотонната работа и тя не предизвиква у тях отрицателни преживявания. Изследваните лица с по-високо образователно равнище намират същата работа за скучна и еднообразна, която не задоволява техните изисквания.

Предположението, че хората с по-високо интелектуално развитие много бързо и остро преживяват монотонността Н. Д. Левитов счита за отрицателно и погрешно. Той смята, че умствено развитият човек преживява монотония в по-малка степен, тъй като разбира необходимостта от тези действия и може да активизира своята работа независимо от обективното еднообразие.

Една голяма серия експериментални изследвания доказват връзката между темперамента и състоянията монотония и психическо пресищане (Л. Томпсон, С. Уат, Ж. Лангдом, Ф. Сток, П. Смит, Ж. Флехнер, Х. Бартенверфер). Например Л. Томпсон и Ж. Флехнер предлагат, че хората със сангвиничен темперамент много по-трудно преживяват еднообразните дразнители, отколкото хората с флегматичен темперамент. Х. Бартенверфер отбелязва голямата чувствителност към монотонни въздействия при лица, стремящи се към активен контакт с външния свят (екстраверти). Посочените автори считат, че интравертиите преживяват еднообразната работа в по-малка степен. П. Смит в своите изследвания доказва, че най-често в отрицателни състояния при монотонна работа изпадат лица, притежаващи високо чувство на тревожност и беспокойство.

В съветската психология се отделя голямо внимание върху ролята на индивидуално-психичните свойства на личността при еднообразната дейност (В. И. Рождественская, Е. А. Голубева, А. Б. Ермолаева—Томина, А. И. Левочкина, Н. Г. Валентинова, В. Г. Асеев). В редица експериментални изследвания се установява връзка между параметрите сила—слабост на нервната система и успешното изпълнение на монотонната работа. В. И. Рождественская, Е. А. Голубева, Л. Б. Ермолаева—Томина, И. А. Левочкина доказват, че лицата със слаб тип нервна система се справят по-успешно при изпълнение на не много сложна еднообразна умствена работа. Тези изследвани, както показват експериментите, правят по-малко грешки и демонстрират в по-малка степен изразени физиологически промени, свидетел

телствуващи за развитието на отрицателни психични състояния. Изследвани-те лица със силен тип нервна система при същата работа много бързо изпадат в състояния на монотонност и психическо пресищане.

Отношението между темперамента и различните психични състояния е показано в изследването на Тр. Трифонов. Като разглежда типа висща нервна дейност от позициите на системния подход, авторът предлага нова и оригинална класификация на различните видове темперамент. В тази връзка са показани и различните взаимодействия между темперамента и психичните състояния. Според Тр. Трифонов „най-неустойчиви към еднообразна работа се оказват представителите на холеричния темперамент“ (7, с. 179).

Особен интерес представлява засилващата се тенденция за разделяне на хората на монотофилни и монотофобни (Н. Г. Валентинова, Н. П. Фетискин, А. Кирн). Например Н. Г. Валентинова описва три основни групи работници по характера на техните реакции при монотонна работа. За първата група е типична спокойната положителна реакция на фактора еднообразие. На представителите от тази група се характеризира простата повтаряща се работа. А. Г. Валентинова привежда изказването на една работничка на преса в автомобилен завод: „Аз всеки ден изпълнявам една и съща работа, но за мен тя не е еднообразна, не ме уморява и аз не искам да се преместя на друго място“ (2, с. 104).

Към втората група се отнасят лица с отрицателно отношение към монотонната работа. Те не могат да се приспособят към нея, непрекъснато се оплакват от еднообразието и често изпадат в състояния на монотония и психическо пресищане. В третата група Н. Г. Валентинова поставя тези лица, при които монотонната работа не предизвиква нито положителни, нито отрицателни емоции, а съществува едно отношение на търпимост или адаптация към този вид дейност.

Една добра монотофилност се характеризира с цял комплекс от симптоми: слаба нервна система, инертност на нервните процеси, повищена реактивност, преобладаване на задържките процеси. Монотофобията се забелязва главно при лица със силен нервна система, с подвижност на нервните процеси и преобладаване на възбудата над задържането. Съгласни сме с извода на Н. П. Фетискин, че „изявените различия в типологията между монотофилните и монотофобните хора ще могат да служат за основа на професионалния подбор към конвейрните видове труд“ (11, с. 153).

Несъмнена е ролята на индивидуално-психичните свойства при появата и протичането на състоянията монотония и психическо пресищане. Все още обаче е рано да се говори за една завършена теория, която да отчита точната зависимост между психичните свойства на личността и състоянията, възникващи при монотонна дейност. Ние смятаме, че експерименталните действия в тази област са не само пърспективни, но твърде наложителни, защото ще решат много важни проблеми в областта на монотонната работа при различните видове дейност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асеев, В. Г. Преодоление монотонности труда в промышлености, М., 1974.
2. Валентинова, Н. Г., Роль личности в преодолении монотонности распределенного труда. В сб. „О чертах личности нового рабочего“, М., 1963. 3. Высотская, Н. Е., Ильин, Е. П., Перов, В. А., Фетискин, Н. П. Дальнейшее исследование состояния монотонии у рабочих пресового производства Вольского автозавода. В сб. „Психофизиология спортивных и трудовых способностей человека“, Л., 1974. 4. Ильин,

Е. П., Проблема монотонии и пути ее решения. В сб. „Психофизиологические основы физического воспитания и спорта“, Л., 1972. 5. Ильин, Е. П., Общность механизма развития состояний монотонии и психического пресыщения при разных видах деятельности. В сб. „Психические состояния“, ИЛУ, 1981. 6. Левитов, Н. Д., Психология труда, М., 1963. 7. Пирров, Г. Д., Балевски, П., Трифонов, Тр., Първанов, Б., „Проблеми на типологическите особености“, С., 1970. 8. Рождественская, В. И., Левочкина, И. А., Функциональное состояние при монотонной работе, В сб. „Проблемы дифференциальной психофизиологии“, М., 1977, т. VII. 9. Рождественская, В. И., К вопросу о проявлениях силы нервной системы при разных видах монотонной работе. В сб. Проблемы дифференциальной психофизиологии, М., 1977, т. IX. 10. Фетискин, Н. П., Монотония в условиях спортивной деятельности. В сб. „Психофизиология спортивных и трудовых способностей человека“, Л., 1974. 11. Фетискин, Н. П., Монотония в производственной деятельности. В сб. „Психофизиология спортивных и трудовых способностей человека“, Л., 1974. 12. Barteplweger, H., Über die Auswirkungen einförmiger Arbeitsvorgänge. Untersuchungen rum Monotonieproblem. Marburg, 1957. 13. Bartley, S. H. and Chute, S., Fatigue and Impairment in Man, New York and London, 1947. 14. Haider, M., Ermüdung Beanspruchung und Leistung (eine Einführung in die Ermüdungsforschung), Wien, 1962. 15. Karsten, A., Psychische Sättigung „Psychologische Forschung“, bd. 10, No 1, 1928. 16. Mager, N., Psychologie in industry, London, 1955. 17. Ryan, T., Ar. Work and effort, NY, 1947. 18. Schmidtke, H. C., Psychology of Industrial Behavior, New York, Toronto, London, 1955. 19. Smith, P. S., The production of individual differences in susceptibility to industrial monotony, Journal of Applied Psychology 1955, vol. 39, No 5. 20. Vitelles, M., Selecting cashiers and predicting Length of service. Journal of Personnel Research, 1924. 21. Wyatt, S. and Langdon, J. N. assisted by F. G. Stock, Fatigue and boredom in repetitive work „Industrial“ Health Research Board Report, 1937, No 77.

THE STATES MONOTONY AND PSYCHIC SATIETY

L. D. Krustev

The psychological nature of the states monotony and psychic satiety are elucidated in a theoretical aspect. A review of the existing points of view is given and the exact meaning of the notions considered is defined with their characteristic traits being shown. The causes for the rise of these negative states are identified. The view that there exist subjective and objective prerequisites for their development is supported. The attention is focused on the relationship between monotony and psychic satiety and the role of the individual personality traits is specified.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ НЯКОИ ОСНОВНИ ПАРАМЕТРИ НА ЕМОЦИОНАЛНОСТТА

Ж. СТОЙКОВА

Общата концепция за структурата на емоционалността като относително устойчива личностна характеристика е разработена от В. Д. Небылицин. Наред с общата психическа активност и двигателната активност, той включва емоционалността като трети основен компонент на темперамента. В. Д. Небылицин я определя като „общирен комплекс от свойства и качества, ха-

рактеризиращи особеностите на възникване, протичаще и угасване на разнообразни чувства, афекти, настроения” (5, с. 179). В сравнение с останалите два, този компонент на темперамента се разглежда като най-сложен и притежава трикомпонентна собствена структура. Като основни нейни характеристики В. Д. Небылицин определя впечатлителността, импулсивността и емоционалната лабилност. Тези компоненти на емоционалността се отбелязват и в редица други концепции за темперамента или за структурата на психодинамичните свойства, макар и понякога да се означават с други термини. Впечатлителността се означава и като „емоционална реактивност“ или само „реактивност“ (3), а емоционалната лабилност — като „невротизъм“ (12). В някои постановки емоционалната лабилност се интерпретира и в термините на тревожността (11).

Опътът за класификация на параметрите на емоционалността води до отделянето на два основни класа: I клас обвъща параметри, които характеризират качеството, модалността на емоционалното преживяване, II клас включва формално-динамичните параметри на емоционалността.

Върху основата на тези постановки в изследването се регистрират три параметра на емоционалността. Първият е изходният емоционален фон (ИЕФ). Това понятие е изяснено в теоретичните постановки и в експерименталните изследвания на А. Е. Ольшанникова и нейните сътрудници. Отправна точка в техните изследвания е идеята на В. Д. Небылицин, че индивидът с неговите особености на емоционално реагиране може да се разглежда в „тримерно пространство, образувано от основните емоционални модалности — радост, гняв, страх“ (5, с. 169).

А. Е. Ольшанникова разглежда тези три модалности като първични и ги нарича базални. Тя отчита, че „индивидуалната специфика може да се прояви както в остри емоциогенни условия, така и в относително неутрални, т. е. в условия, където отсъствуват очевидни обективни причини, обуславящи емоция от една или друга модалност. Емоциите в такива условия характеризират изходния емоционален фон у субекта, неговите устойчиви емоционални особености“ (6).

Вторият основен параметър на емоционалността, регистриран в изследването, е равнището на тревожност (РТ). Сложната природа на тревожността няма еднозначна интерпретация. В една част от концепциите тя се дефинира като психично състояние с присъщата му ситуативност (Н. Д. Левитов), а в други — като устойчива черта на личността (Н. В. Имададзе, В. А. Бакеев). В този втори смисъл В. А. Бакеев дефинира тревожността като „потенциална предразположеност да се реагира емоционално в ситуации с незначителна заплаха и напрежение“ (1).

Тревожността включва сложен комплекс от емоционални преживявания с различно съдържание: емоционално напрежение, вътрешно безпокойство, преживяване на несигурност и др., които я характеризират като отрицателно емоционално състояние, неприятно за неговия субект. При нея източникът на заплаха „не е достатъчно конкретизиран или изобщо ще е представен в познавателните структури на индивида и в тази връзка тревожността се квалифицира като дифузна емоция за разлика от страх, който е насочена емоция“ (9, с. 234).

Третият основен параметър на емоционалността, регистриран в проучването, е емоционалната експресия (ЕЕ). Тя е свързана с външното изразяване на емоциите под формата на мимика, пантомимика, вокализация (10, с. 136).

Основна цел на изследването е да се установи дали съществува взаимовръзка между посочените три параметра на емоционалността — ИЕФ, РТ и ЕЕ и да се изясни характерът на такава взаимовръзка.

Поставихме си следните задачи:

1. Да се установи силата и посоката на взаимовръзката между: високото РТ и страха като доминираща емоция, високото РТ и радостта като доминираща емоция, високото РТ и завишената обща експресивност (ОЕ).

2. Да се установи силата на взаимовръзките между параметрите РТ и ИЕФ поотделно и ЕЕ.

Обща хипотеза: Между ИЕФ, РТ и ЕЕ като параметри на емоционалността съществува определена взаимовръзка, която е опосредствувана от реализацията на психодинамичните характеристики в конкретните ситуации и в поведението. В тази връзка може да се очаква по-силно изразена взаимозависимост между ИЕФ и РТ и по-слабо изразена взаимовръзка между двата параметра поотделно и ЕЕ.

Работни хипотези:

1. Съществува взаимозависимост между високото РТ и такъв ИЕФ, който е определен от доминирането на страха като базална емоция.

2. Съществува взаимовръзка между високото РТ и ЕЕ на страха.

3. Радостта като базална емоция определя такъв емоционален фон, който се намира във взаимовръзка с ниското РТ.

4. Високото РТ се намира във взаимовръзка с по-голямата ОЕ.

М Е Т О Д И К А

Използвахме следните методики:

1. Проективен тест за изследване на ИЕФ, разработен от А. Е. Ольшанникова (6). Той се състои от 20 картички, по 5 за трите модалности — радост, гняв, страх и серия от неутрални картички. Листът за отговори съдържа 21 термина (по 7 за всяка от трите модалности), с които трябва да се описват преживяванията на изобразения човек в представената ситуация. За всяка модалност са предложени следните термини: радост — удоволствие, наслаждение, веселие, възторг, ликуване, блаженство, радост; гняв — досада, гняв, раздразнение, възмущение, негодувание, ярост, побесняване, страх — плахост, беспокойство, боязнь, страх, тревога, ужас, уплаха.

2. Тест за РТ — българска адаптация (7). От него са използвани два варианта — за мъже и за жени — във възрастовата група от 16 до 30 г.

3. Въпросник за определяне на ЕЕ, адаптиран от Д. Щетински¹. Той съдържа 38 въпроса, които се отнасят до 12 параметра на ЕЕ. От възможните параметри на експресията за целите на изследването са използвани само свързаните с модалностите — радост, гняв, страх и параметърът обща експресивност (ОЕ).

Обект на изследване са ученици от X клас на 118 ЕСПУ „Людмил Стоянов“ — София. В I етап са участвали 170 ученици. От тях 124 са допуснати до II етап, а 46 са отпаднали по L-скалата на теста за РТ. Допуснатите до II етап ученици се делят по полов признак — 42 момчета и 82 момичета.

В I етап изследваните лица попълват теста за РТ за неопределено време. При обработката на получените резултати със скалата L от тях отпадат ли-

¹ Авторът благодари на н.с. Д. Щетински за осигуряване на методиките на А. Е. Ольшанникова и методиката за ЕЕ, за методическия контрол при провеждането на експеримента и уточняване на модела за обработката.

цата, получили 4 и повече точки по тази скала. Допуснатите до II етап ученици попълват проективния тест и въпросника за определяне на ЕЕ. Наличието на взаимовръзка между регистрираните параметри на емоционалността е установено чрез метода χ^2 . Силата на тази взаимовръзка е регистрирана чрез изчисляването на коефициента на контингенция (С), а посоката на връзката — посредством коефициента на корелация — г (2). За да се потвърдят получените взаимовръзки и да се установят някои допълнителни тенденции на взаимовръзките между изследваните параметри е използван методът на t-критерия за сравняване на средните стойности на показателите по съответните параметри на ИЕФ, РТ и ЕЕ.

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от изследването, представени чрез стойностите на χ^2 , С и г (табл. 1), отразяват взаимовръзката между РТ, ИЕФ и ЕЕ.

1. Стойността на χ^2 за мъже и жени показва съществуваща взаимовръзка между РТ и трайно доминираща радостен емоционален фон. Силата на тази взаимовръзка е установена чрез стойността на коефициента С (табл. 1). Коефициентът г за мъже и жени (табл. 1) показва, че ниското РТ съответства на трайно доминиращ радостен ИЕФ, докато слабо изразеното преобладаване на последния отговаря на сравнително завищено РТ.

Таблица 1
Стойности на χ^2 , С и г

Зависимост	РТ—Ргт	РТ—Гпг	РТ—Спг	РТ—Ре	РТ—Ге	РТ—Се	Ргт—Ре	Гпг—Ге	Спг—Се
Пол									
Мъже	16,88 ³ С=0,71 г=0,67	0,60	20,13 ³ С=0,75 г=0,72	0,64	1,99	1,31	3,73	3,30	2,37
Жени	18,08 ³ С=0,55 г=0,58	1,13	21,74 ⁴ С=0,60 г=0,67	2,75	9,14	9,55	3,87	1,35	6,72

Използвани съкращения: Рт — радост, определена по проективен тест; Гпг — гняв, определен по проективен тест; Спг — страх, определен по проективен тест; Ре — радост, определена по въпросника за ЕЕ; Ге — гняв, определен по въпросника за ЕЕ; Се — страх, определен по въпросника за ЕЕ.

4 — стойността на χ^2 е значима при $\alpha=0,1\%$; 3 — стойността на χ^2 е значима при $\alpha=1\%$
2 — стойността на χ^2 е значима при $\alpha=2,5\%$; 1 — стойността на χ^2 е значима при $\alpha=55\%$

Обозначенето важи и за таблица 2.

Тези резултати, получени при използване на метода χ^2 , са потвърдени и чрез приложения метод на t-критерия за сравнение на средните стойности между показателите на параметрите РТ и ИЕФ (табл. 2).

2. Стойността на χ^2 за мъже и жени (табл. 1) показва силно изразена взаимозависимост между високото РТ и ИЕФ, определена от доминирането на страх. Силата на тази връзка е представена от стойността на С, а положителната посока — от знака на стойността на коефициента на корелация г (табл. 1).

3. Между РТ и ИЕФ, определена от доминирането на гнева, не е установена статистически значима зависимост чрез метода χ^2 (табл. 1).

Резултатите, отнасящи се до взаимовръзката между РТ и ЕЕ на радост, гняв, страх и ОЕ, представени чрез стойностите на χ^2 и t-критерия, са следни: стойностите на χ^2 и t-критерия за мъже и жени не показват съществуващо на статистически значима взаимовръзка между РТ и ЕЕ на радостта.

Таблица 2
Стойности на t-критерия за сравняване на средните величини

Зависимост Пол	РТ—Рпт	РТ—Гпт	РТ—Спт	РТ—Рее	РТ—Гее	РТ—Сее	РТ—ОЕ
Мъже	—4,56 ⁴	—	4,34 ⁴	—1,47	1,31	2,42 ¹	2,40 ¹
Жени	—9,47 ⁴	—	7,48 ⁴	—1,62	4,05 ⁴	3,32 ³	3,02 ³

^a Означените със цифри стойности на t-критерия в табл. 2 са проверени за съответните стойности на α , както при стойностите на χ^2 в табл. 1.

Резултатите за връзката между РТ и ЕЕ на гнева са получени върху основата на изчислените стойности на t-критерия за сравнение на средните величини на параметрите на РТ и ЕЕ на гнева. При мъжете стойността на t-критерия не показва взаимовръзка между разглежданите параметри на емоционалността. При жените тази стойност посочва съществуващата тенденция за съответствие между високото РТ и по-големите външни прояви на гняв. Тези резултати показват различия между мъжете и жените, проявени в зависимостта между РТ и ЕЕ на гняв като параметри на емоционалността.

3. Стойностите на χ^2 за мъже и жени (табл. 1) показват отсъствие на съществуваща взаимозависимост между РТ и ЕЕ на страх. Използваният метод на t-критерия обаче позволява да се установи съществуващата тенденция на съответствие между високото РТ и по-богатата емоционална експресия на страх.

4. По-високото РТ кореспондира с по-голяма ОЕ. Тази взаимовръзка е отразена в стойностите на t-критерия за сравняване на средните величини между показателите на параметрите РТ и ОЕ (табл. 2).

5. Между емоционалните базални модалности радост, гняв, страх и съответстващата им ЕЕ съществува по-сложна и нееднозначна връзка, която не може да бъде регистрирана чрез методите на χ^2 и t-критерия, чийто стойности се оказаха статистически незначими (табл. 1 и 2).

Установените взаимовръзки чрез стойностите на χ^2 са проверени чрез коекфициент С, чийто стойности вариират от 0,55 до 0,75 и се намират в границата на силно изразените зависимости.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Резултатите от изследването показват, че най-тясна връзка съществува между високото РТ и ИЕФ, определен от доминирането на страха. Преживяването на страх, макар и понякога безпредметен (дифузен) е типично за лицата с високо РТ. То се оказва и в известен смисъл основание да се търси подобна взаимозависимост между тези параметри на емоционалността.

Резултатите показват, че отрицателният емоционален фон е много подхоляща почва да се прояви висока личностна тревожност. Тъй като според редица автори (В. Д. Небылицин, Б. М. Теплов, А. Е. Ольшанникова) трите емоционални модалности са първични, може с основание да се твърди, че характерът на фона, който те определят, е генетически първичен по отношение на останалите параметри на емоционалността (в случая се има предвид тревожността). В такъв смисъл може да се очаква, че отрицателният емоционален фон у индивида е психодинамична предпоставка за развитие на висока тревожност. Доколкото обаче връзката между високото РТ и страхът е двустранна, едно високо РТ засилва отрицателния емоционален фон у човека.

Данните показват, че съществува взаимовръзка между РТ и ИЕФ, определен от доминирането на радостта. Такъв ИЕФ, утвърден като относително трайна характеристика на личността, не предполага (дори изключва) високо равнище на личностна тревожност.

Резултатите от стойностите на t -критерия показват следната тенденция: високото РТ кореспондира с по-голяма склонност към ЕЕ на страх. Подобна тенденция е напълно обяснима от факта, че външните прояви на страх са представени от признания на беспокойство, нетърпеливост, неовладяност, вегетативни промени. Те са една или друга форма на проявление на основните 7 признака на личностна тревожност, намерили място в теста за РТ.

Изразените чрез стойностите на χ^2 резултати сочат, че не съществува взаимоеднозначна връзка между ИЕФ на човека и ЕЕ на доминиращата модалност, която определя характера на фона. Отсъствието на такава връзка между ЕЕ и съответната емоционална модалност е основателна и се дължи на факта, че между преживяната емоция и външното ѝ изразяване не съществува постоянен паралел във всички случаи. Изследванията, правени по-рано в тази насока, констатират същия факт. В експериментите върху голяма група лица Р. Коулмън отделя само двама души, у които „съществува постоянна връзка между емоция и експресия“ (8, с. 234).

По-интересни се оказват резултатите от проверката на взаимовръзката между РТ и ЕЕ на гняв. При мъжете тенденция за съответствие между тези два параметра на емоционалността не е показана от стойностите на t -критерия. При жените стойностите на t -критерия посочват взаимовръзка между по-високото РТ и по-голямата ЕЕ на гнева. Резултатът не е случаен и има своите основания. В литературата е отбелязано, че формите на експресия — мимика, жест, пантомимика — не са съвършено различни, а представляват своеобразни комбинации от типични експресивни реакции. Изследванията на Шлосберг (8) върху една от формите на експресия — мимическата поза — говорят, че те не представляват качествено различни конфигурации и могат да бъдат разположени върху един континум. Шлосберг изгражда скълата на мимическите изрази, при която степента на подобие на мимическите пози се подчинява на следния принцип: колкото разстоянието между позициите върху скълата е по-малко, толкова подобието на мимическите пози е по-голямо. В скълата на Шлосберг мимическите пози на гнева са разположени като най-сходни непосредствено до тези на страх. И тъй като в настоящото изследване е установена тенденция за съответствие между високото РТ и по-изразената ЕЕ на страх и доколкото последната е подобна на ЕЕ на гняв, то е напълно основателно в определени случаи да съществува тенденция за съответствие между РТ и ЕЕ на гняв. При установяването на тази връзка са получени

статистически значими стойности за t -критерия само в групата на жените. Този факт би могъл да се обясни отчасти с допускането, че високото РТ при жените, включващо 7 групи признания, предполага по-голям относителен дял на признака „невротизъм и нервна напрегнатост“, чийто външни поведенчески прояви са близки до ЕЕ на страх. В полза на това допускане са и установените в много изследвания статистически значими по-високи показатели при жените по параметъра „nevrotizъm“.

Търсенето на статистически значими взаимовръзки между ИЕФ, РТ и ЕЕ има своя теоретична обосновка в концепцията на В. С. Мерлин за структурата на интегралната индивидуалност. Изследваните явления се намират на едно и също йерархическо равнище на психична организация на личността и според В. С. Мерлин между тях съществуват еднозначни връзки в три разновидности: а) взаимоеднозначни, б) едномногозначни, в) многоеднозначни (4).

Между регистрираните параметри на емоционалността — РТ, ИЕФ и ЕЕ — съществуват еднозначни връзки във всички техни разновидности. Използваният математически модел за обработка на информацията позволява да бъде доказана статистическата значимост предимно на взаимоеднозначните и едномногозначните връзки. Взаимоеднозначни връзки в изследването се оказват връзките между: 1) РТ и ИЕФ, определен от доминирането на радостта. 2) РТ и ИЕФ, определен от доминирането на страха. В изследването са регистрирани и съществуващи едномногозначни връзки между посочените три параметра на емоционалността. Това са връзките, установени чрез стойностите на t -критерия, между: 1) РТ и ЕЕ на страх, 2) РТ и ОЕ, 3) РТ и ЕЕ на гняв при жените. Използваният в изследването математически модел не е пригоден за установяване на многоеднозначни връзки, каквито допускаме, че в случая са връзките между: 1) РТ и ИЕФ, определен от доминирането на гняв, 2) РТ и ЕЕ на гняв при мъжете, 3) ИЕФ, определен от доминирането на една от трите емоционални модалности — радост, гняв, страх и тяхната ЕЕ.

Този вид еднозначни връзки могат да бъдат установени чрез многофакторен анализ и ще бъдат предмет на по-нататъшни изследвания.

И З В О Д И:

1. Между РТ, ИЕФ и ЕЕ, разглеждани като параметри на емоционалността, съществуват взаимовръзки. Най-стабилна от тях се оказа взаимовръзката между РТ и ИЕФ, определен от доминирането на страха и неговата ЕЕ. Статистически значими са взаимовръзките между високото РТ и ЕЕ на гняв при жените; ниското РТ и доминирането на радост като базална емоция, определяща ИЕФ.

2. По отношение силата на взаимовръзките при групите на мъжете и жените се установяват различия между: РТ и ЕЕ на гняв; РТ и ИЕФ, определен от доминирането на страхи; РТ и ИЕФ, определен от доминирането на радост; РТ и ОЕ; както и по отношение на вида на тези взаимовръзки. Взаимовръзката между РТ и ЕЕ на гняв е статистически значима само в групата на жените. При тях е по-силно изразена взаимовръзката между РТ и ИЕФ, определен от доминирането на страха, както и взаимовръзката между РТ и ОЕ. Това говори за по-висока степен на интеграция между различните параметри на емоционалността. Тази тенденция може да бъде обяснена с особеностите на емоционалния статус на жените, регистрирани в редица изследвания

(по-високи показатели по емоционална лабилност, по-високо равнище на тревожност, по-изразена емоционална експресия).

Може да се предполага, че тези психодинамични предпоставки в процеса на социалната дейност и общуването водят до по-изразено интегриране на отделните параметри на емоционалността.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакеев, В. А., „О тревожно-внущаемом типе личности“, В: „Новые исследования в психологии“, М., 1974, кн. 1. 2. Клаус, П., Ебнер Х., „Основы на статистиката за педагоги, социолози и психологи“, С., 1971. 3. Мерлин, В. С., „Очерк теории темперамента“, М., 1964. 4. Мерлин, В. С., „Проблемы интегрального исследования индивидуальности человека“, В: „Психологический журнал“, 1981, кн. 1. 5. Небылицин, В. Д., „Психофизиологические исследования индивидуальных различий“, М., 1976. 6. Ольшаникова, А. Е., Рабинович Л. А., „Опыт исследования некоторых индивидуальных характеристик эмоциональности“, В: „Вопросы психологии“ 1974, кн. 3. 7. Паспаланов И., Щетински, Д., „Към проблема за равнището на тревожност и измерването му в психологията“ В: сп. „Психология“, 1980, кн. 2. 8. Рейковски, Я., „Експериментална психология на емоциите“, С., 1980, 9. Щетински, Д., Паспаланов И., „Динамика в симптомокомплекса на тревожността като личностна характеристика“ В: „Психична регулация на дейността“ С., 1980. 10. Якобсон, П., „Психология чувств“, М., 1958.

INVESTIGATION ON THE RELATION BETWEEN SOME BASIC PARAMETERS OF EMOTIONALITY

Zh. Stoykova

The general concept of the structure of emotionality as relatively stable characteristics of personality is elaborated by V. D. Nebilitzin. Along with the general psychic activity and motor activity, emotionality is considered by him as one of the three main components of temperament. Three parameters of emotionality are traced out in the present investigation: a) initial emotional background (IEB) level of anxiety (LA), and c) emotional expression (EE). The following methods were applied: a projective IEB test of Olshannikova, a LA test — Bulgarian adaptation and an EE questionnaire — adaptation of D. Shtetinski. Significant dependencies between the parameters are found. The results obtained are discussed.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОУЧВАНЕ НА ФРУСТРАЦИЯТА ПРИ ГЛУХИ И ТЕЖКОЧУВАЩИ С ТЕСТА НА РОЗЕНЦВАЙГ

ХР. ХРИСТОЗОВ, Р. КОСТОВА, СВ. СТАМБОЛОВА, АТ. ШИШКОВ

Известно е, че хората с инсуфициентност на слуха са поставени при по-особени условия на живот в биологичен и психосоциален аспект. Биологичната непълноценост на слуховия анализатор влияе при определяне на положението на тези хора в обществото. Те, за разлика от останалите, се адаптират благодарение на компенсаторните възможности на другите анализатори. В процеса на адаптация и реализация глухите и тежкочуващите придобиват някои личностови особености, които до известна степен определят и въз-

можностите им за психическо натоварване. Йознаването и съобразяването с тези особености е съществен момент при определяне на изискванията, които нашето социалистическо общество може да постави пред тях.

Изискванията и нагласите на глухите хора при преодоляване на житейски трудности са по-различни от тези на останалите членове на обществото. Това особено отчетливо личи при изучаване на психическото състояние, което възниква при преодоляване на трудности от различен характер, наречено фрустрация.

По отношение на определението и описание на фрустрацията в литературата има различни мнения. Т. Шибутани я определя като вид адаптация. За В. Хелман тя е „агресивно отношение към другите и към себе си“, а за Н. Д. Левитов е „психическо състояние — преживяване и поведение“ (1, 4, 5).

У нас са правени проучвания на това състояние при групи от поставени при по-особени условия — непълнолетни правонарушители, бременни, изследвани по време на бременността и раждането и др. (3, 6). Изследването на фрустрацията при хора с пълна или частична загуба на слуха се прави за първи път у нас.

Цел на работата е да проучи фрустрацията сред група от глухи хора, работещи в специализирани предприятия. Да се потърси зависимост между особеностите на реагиране на изследваните при трудности и личностовата им нагласа, определена от инсуфициентността на слуха.

За целта на работата бяха изследвани 51 глухи (21 мъже и 30 жени) на възраст от 18 до 45 години. Проведено бе интервю с всеки от тях и бяха проучени сведенията от използвуваната асоциативно проективна методика на Розенцвайг, апробирана в България от К. Мечков (2). Чрез методиката на Розенцвайг се разкрива начинът на реагиране на личността към определена трудна ситуация. Реакцията може да се прояви чрез отношението на фрустираното лице (лицето, което е засегнато от трудната ситуация) към един от следните моменти: фрустиращо събитие (ФС), фрустиращо лице (ФЛ) и мерки за ликвидиране на фрустрацията (МЛ). Отчита се и отношението към събитието (ОС), отношението към извършителя (ОИ), отношението към мерките за премахване на фрустрацията (ОМ). За преценка на типа на отношение и на обектите, към които е насочено реагирането, се определят категориите — екстрапунитивност (Е) — непримиряване към фрустиращото събитие, интрапунитивност (И) — непримиряване със себе си и импунитивност (М) — примирияване, толерантност. Отчита се още и степента на себоневиняване Е, себеобвиняване I, както и степента на чистата агресия (Е—Е) и чистата автоагресия (I—I), влизящи в адаптационния комплекс заедно с оценката на груповото съответствие (ОГС), което показва индивидуалната пластичност за социално вграждане.

При обработването на резултатите от анкетата и данните от методиката насочихме вниманието си предимно върху категориите, които изразяват непримиряване на глухите с външни обстоятелства, както и на някои категории, свързани с интрапунитивността. Освен това отчетохме и степента на социалната свързаност, проличаваща най-добре от оценката на груповото съответствие. Получените резултати сравнявахме с показателя за норма от кодовата оценка на К. Мечков, разработена при адаптацията на методиката в България. Кодовата система включва 7-степена оценка, при която нормата се отбелязва с 3.

От изложеното на табл. 1 се вижда понижената социална свързаност на глухите (ОГС) и повищена непримиримост към фрустриращото събитие, малко по-изразено при жените. Личи и повишената толерантност към фрустриращото лице, предизвикващо фрустрацията.

Таблица 1

Групи	ФС	ФЛ	МЛ	ОГС
Мъже	4,05	2,09	2,92	1,69
Жени	4,10	2,30	3,12	1,03

Таблица 2

Групи	E'	E	e
Мъже	2,92	3,86	3,52
Жени	2,83	3,36	3,50

Разработката на категориите поотделно (табл. 2) показва отново повишенна непримиримост към ситуацията и активност — изискване за отстраняване на фрустрацията от фрустратора. Това говори за затруднена социална свързаност на глухите хора, което се дължи на намалените им възможности за социални контакти поради непълноценността на слуха им.

Таблица 3

Групи	I'	I	e
Мъже	3,90	3,38	3,19
Жени	3,36	2,66	2,90

Таблица 4

Групи	E—E	I—I
Мъже	5,30	6,00
Жени	4,00	5,53

Отбеляните резултати показват общо повищена склонност към непримиряване със себе си (табл. 3), както във връзка с фрустриращото събитие, така и във връзка с фрустриращото лице. Личи тенденция към по-изразена непримиримост към фрустриращото лице при жените и към мерките за отстраняване на фрустрацията при мъжете.

Тази насока на себеобвиняване има отношение и към степента на изразеност на чистата автоагресия и агресия, което е посочено и на табл. 4.

Глухите мъже и жени, поставени при трудни ситуации, показват повищена склонност към агресия и автоагресия, с подчертано превалиране на последната при мъжете. Насочването към агресивно и автоагресивно поведение, без то да се реализира, се обуславя от трудностите на глухите за социален контакт, както и от протективното отношение на обществото към тях. От друга страна, в условията на силно напрежение и свръхмерно себеобвиняване те могат да развият невротични депресивни състояния, които още повече да наручат тяхната социална адаптация. В този смисъл глухите хора, поставени при условия на живот и труд, изисквани по-голямо напрежение, представляват рискова група за невротичност.

Анализът на изложените резултати дава основание за няколко основни

ИЗВОДА:

1. Хората с инсуфициентност на слуха имат понижена социална свързаност. За това говори повишената им непримиримост към събитията, които ги фрустрират, активността към мерките за отстраняване на фрустрацията и намалената критичност към фрустратора.

2. Хората с намален или липсващ слух показват повищена склонност към себеобвиняване при трудни ситуации и формиране на агресивно и автоагресивно поведение.

3. Поставени при трудни ситуации и при по-големи социални изисквания, глухите хора се очертават като рискова група за поява на невротичност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото проучване на глухите с теста на Розенцвайг е първо по рода си, провеждано в нашата страна. Получените резултати представляват интерес и спомагат за разширяване на познанията върху някои личностови особености на хората с липсващ или намален слух. Тетрябва да бъдат съобразявани при определяне на изискванията, които обществото може да постави пред тях, както и във връзка с психохигиената и психопрофилактика на тази група от хора, пълноценни граждани на нашето общество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Левитов, Н. Д., Проблемы социальной психологии М., Медицина, 1971, 36 с.
2. Мечков, К., Проблеми на психопатологията, София, 1970, докт. дис.
3. Стамболов, Б., Костова, Р., Стамболова, Св., Някои резултати от изследване на фрустрацията при бременни жени и родилки. Из опита на здравните заведения, София, 1982, кн. 4, 38—41.
4. Шафранская, К. Д., Человек и общество, Ленинград, 1971, 171 с.
5. Шибутани, Т., Социальная психология, М., Н, 1969.
6. Шишков, А. т., Агресивната нагласа на личността — предпоставка за противообществено поведение на непълнолетните, Психология, 1980, 1, 16—22.

INVESTIGATION ON FRUSTRATION IN DEAF AND HARD HEARING SUBJECTS BY THE TEST OF ROSENZWEIG

Ch. Christozov, R. Kostova, Sv. Stambolova, A. Shishkov

The psychic state frustration is investigated in 51 deaf subjects faced with various types of difficulties and life failures. Data obtained in interviews with each subject as well as the results of the administration of the associative projective test of Rosenzweig, approbated in Bulgaria by K. Mechkov, were used.

The results of the investigation show lower social connectedness in deaf people and higher disposition toward formation of aggressive and autoaggressive behaviour as a sign of mobilization for action and overcoming of difficulties. When faced with difficult situations such persons may be considered as risk group for neuroticism.

The investigation presented is a contribution to the existing knowledge on the specific aspects of deaf and hard hearing individuals personality and on the requirements that may be laid by society to them.

АНТИЦИПАЦИЯ В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС

СТАНКА ИВ. МИНКОВА

1. ЗНАЧЕНИЕ И МЯСТО НА АНТИЦИПАЦИЯТА В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС

Теорията за антиципацията ни представя една комплексна човешка способност, която пронизва всяка дейност, проявява се в най-разнообразни ситуации и означава „способност да се вземат различни решения, да се действува с предугаждане във времето и пространството на определено очаквано бъдещо събитие“¹. Тази способност предопределя изпълнението на предстояща дейност, активизира целия психически потенциал, за да осигури погледа в бъдещето и действията в настоящето. Като се основава на анализа на минал опит, преценката на настояща ситуация и прогнозата за бъдещ резултат, антиципацията участва в организацията на дейността, предвиждането на измененията, готовността за реагиране на неочеквани обрани и реализацията на прогнозата. Накратко може да се каже, че антиципацията е комплекс от способности за предвиждане, прогнозиране и реализиране на дейността, за да се стигне до желания резултат.

Като психически феномен, свързан с дейността, антиципацията намира приложение и в обучението. Нейните особености и равнища се наблюдават в дейността на ученици и учители.

Мястото на антиципацията в сложната същност на учебния процес е сред индивидуалните похвати на ученика и учителя при учебно-възпитателната им работа. Тогава, когато се търсят, намират и използват ефективни подходи, за да се проектира и организира изпълнението, за да се осъществи определена задача. Трудът на учителя е предпоставка за проява и развитие на антиципацията в интелектуалната сфера на практическата дейност. При подготовката и провеждането на урока, при беседата и проверката на усвоеното учителят непрекъснато констатира, прогнозира, преобразува.

В различните дейности, които извършва ученикът, антиципацията също намира широко поле за изява. Тя участва при организиране на самостоятелното усвояване на учебния материал, при планиране и структуриране на изложението на усвоените знания и умения, при определяне хода за решаване на различни задачи, при подбора на прийоми, даже при подготовката и провеждането на различни инициативи, при определяне на поведението в предстоящи контакти и мероприятия.

Ролята на антиципацията в учебния процес се определя от значението на организацията на учебната дейност за повишаване ефективността в труда на ученици и учители и от значението на способността да се прогнозират резултатите, да се погледне в бъдещето, да се създаде идеален образ на дейността, за да се намерят рационални похвати и форми за решение на задачите, за изпълнение на дейността.

¹ Ломов Б. Ф. — Относно равнищата на антиципация, сп. „Психология“ 1980 г., 5, с. 266.

2. СЪЩНОСТ И ПРОЯВИ НА АНТИЦИПАЦИЯТА В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС

Най-общото определение на антиципацията се свързва с възможностите на живия организъм да се приспособява към измененията на външната среда. Антиципацията се разглежда като психически израз на зародила се в древността универсална закономерност за приспособяване към външните промени. Тази закономерност се основава на протичането на вътрешните протоплазмени процеси от химическо, физиологическо и психическо естество. Като отразяват въздействието на последователна редица от външни фактори, тези вътрешни процеси протичат много по-бързо от измененията във външната среда. Химическите реакции, и особено психическите, в сравнение с промените във външния свят се извършват извънредно бързо. Тази разлика във времето на протичането създава една особеност на взаимодействието организъм—среда и на приспособяването на организма към средата, която е описана в научната литература като теория за изпреварващото отражение. Разработена от акад. П. К. Анохин, тази теория е едно от убедителните обяснения на антиципацията.

Изследването на протоплазмените процеси установява, че при първите сигнали, при появата на първото явление — от редицата последователни външни събития — се задействува верига от химически реакции. Благодарение на по-голямата бързина отделните реакции, свързани във веригата, изпреварват съответните събития от външния свят. Изпреварващото отражение в протоплазмените процеси е биологичната основа на отражението при по-високите равнища от развитието на материята. „Централната нервна система — пише П. К. Анохин — може да се разглежда като субстрат на висока специализация, който се развива като апарат на максимално и по-бързо изпреварване на последователните и повтарящите се явления от външния свят... Процесите в рецепторите и в нервното вещество се разгръщат в течение на милисекунди и следователно по своята същност мозъкът има възможност още при действието на първия агент от редица събития моментално да възпроизведе цялата верига от химически реакции... Мозъкът, като специализиран орган, няма граници за такова изпреварващо отражение. Той притежава възможността да отразява в микроинтервали от време верига от събития, които може да продължават цели години.“¹

Първият сигнал от поредица външни събития отключва и задействува създадената верига от реакции на организма. В същност реагирането на този сигнал не е изпреварващо, но то предизвиква явления с изпреварващ характер по отношение на останалите сигнали от редицата на външните събития. В тази насока Алла Кардашева уточнява същността на изпреварващото отражение като „отражение на настоящето, възможно върху основата на миналото и ориентирано към бъдещето.“²

Трите момента във времето — настояще, минало, бъдеще, — които участват при изпреварващото отражение, се включват и в механизма на антиципацията. Особено богат е моментът на настоящето. Той обхваща способности и психични състояния, предизвикани от изпълнението на дейността и постигнатите резултати. Първите сигнали от предстояща дейност пораждат бърза мобилизация на силите, настройване и готовност за изпълнение. Оста-

¹ Анохин, П. К., Опережающее отражение действительности, сп. Вопросы философии, 1962 г., № 6, с. 106.

² Кардашева, А., Няколко забележки към идеята на акад. П. К. Анохин за изпреварващото отражение. Сб. „Философия и биология“, том 2, изд. БАН, С., 1982 г., с. 73.

налите сигнали активизират психическия потенциал и способностите за наблюдение и ориентация в ситуацията, за реална преценка на сигналите, които обуславят изпълнението, за адекватност на реакцията при осъществяване на дейността. Моментът на миналото участва в антиципацията с поуките на опита от подобни ситуации, с възможността за приложение на усвоени знания и изградени умения. Най-съществен за антиципацията е моментът на бъдещето, който се проявява в способността да се предвидят предпоставките и условията за осъществяване на дейността, да се прогнозира бъдещият резултат, да се проектира изпълнението въз основа на анализа на обстоятелствата и актуализирането на миналия опит. Отделните операции и етапи в хода на дейността са сигнали, които се преценяват по отношение на набелязаната прогноза за краен резултат, те може да предизвикат нови предвиждания и изменения на изпълнението, ако е необходимо, за да се осъществи желаното постижение.

Достигнала до висшите форми на развитието на материята, антиципацията запазва основната екстраполираща същност на изпреварващото отражение и се изявява като комплексна психологическа способност за предвиждане на изхода от изпълнение на дейността, за прогнозиране на бъдещите резултати и за организиране, планиране и осъществяване на дейността по посока на желания резултат. Прогнозата е толкова по реална, колкото повече се основава на анализа на началните и поредните сигнали от дейността, на актуализирания минал опит от подобни ситуации и на разбирането и вникването в същността на изпълнението за реализиране на прогнозата чрез мобилизиране на психическия потенциал.

Разгледана като комплексна способност за приспособяване към изменението на средата чрез изпреварващо прогнозиране и организиране на дейността, антиципацията се проявява и при осъществяване на учебно-възпитателната работа в училището. Учениците постоянно реагират, адаптират се, отговарят и решават все нови и нови задачи, които развитието на учебния процес им поставя в своя ход, превръщайки неизвестното в известно, преминавайки от стари към нови знания и умения. В своята професионална дейност учителите влизат във взаимодействие с измененията при развитието на учениците и на учебния процес. Така че постоянно движение от старо към ново, от минало към бъдещо знание и развитие в учебно-възпитателната работа поставя учениците и учителите в условия за изява и формиране на антиципация.

Изпреварването във времето като основна същност на антиципацията се проявява и в обучението. При бавно последователно изложение на обясненията, за да бъде разбрано условието на задачата, учениците със способности за антиципация по-рано стигат до резултата, изпреварват изводите на учителя, избръзвайки с решението. Такива ученици за единица време решават повече задачи, отколкото останалите благодарение на способността да предвидят необходимите, предстоящи операции и да рационализират изпълнението на дейността.

Като познава равнището на класа и следи усвояването на знанията, уменията и развитието на учениците, учителят прогнозира резултата и съкращава времето за някои звена на урока или самите звена и уроци, с което изпреварва посочения в програмата срок за овладяване на съответната методическа единица. С други думи, създавайки възможности за изпреварване, антиципацията допринася за съкращаване на времето и интензификация на учебната дейност.

Антиципацията е такъв психологически феномен, който се характеризира с усилено изразходване на психическа енергия. Само при висока степен на концентрация и съсредоточаване, при пълна мобилизация на способности, знания, умения може да се постигне реално предвиждане, проектиране и организиране на изпълнението на дейността за бърза реализация на прогнозата.

Обуславяйки оптималното активизиране на психическия потенциал, антиципацията създава благоприятни условия за интензивна умствена дейност на субективния фактор в учебния процес. Характерно за нея е целесъобразното използване на силите и енергията съобразно сложността на предстоящите задачи. Тя включва в учебната дейност способности за откриване и използване на рационални начини при решаване на образователните задачи, например: намиране на най-краткия път и най-бързата процедура за постигане на ефективен резултат.

При най-съществения момент в обучението, когато ученикът навлиза в света на изучавания предмет, като изпълнява действия, които разкриват за него нови знания, помагат му да разбере и усвои учебния материал, при тази специфична учебна дейност ученикът обикновено сам създава свой път, свой начин на учене. Планирането и организирането на учебната подготовка се удава по-лесно на учениците със способности за антиципация; те самостоятелно откриват начина на учене, който отговаря на индивидуалните им възможности, и това им помага да проектират и своевременно да извършват своята учебна подготовка. Не всички притежават такива способности, а да се научат учениците рационално да разпределят във времето учебните си задължения и при оптимално натоварване, без да хабят излишно сили, да постигнат желания резултат не е лека задача, независимо от това тя е осъществима, доколкото е свързана с формирането и развитието на способностите.

Друг съществен момент от учебната дейност на ученика, свързан с антиципацията, е изразяването и приложението на усвоеното при решаване на задачи и упражнения, при устни и писмени отговори и изложения, при практически занимания. В отговорите на учениците антиципацията се проявява в способността им да обхванат съдържанието на темата, да се ориентират в същността ѝ и да подберат за изложението или изказването онези силни аргументи, с които най-добре и убедително ще защитят тезата, ще разкрият знанията, ще покажат възможностите си, за да се представят успешно. Антиципацията в тези случаи значително улеснява и облекчава ученика за постигане на успешен резултат, интензифицира неговия труд и освобождава учебно време. При липса на тази способност ученикът или се впуска в ненужни по-дробности, или прави необосновани скокове и преходи от средата към началото и края. За такъв ученик учителите обикновено казват — има знания, но не може да ги изрази.

3. РАВНИЩАТА НА АНТИЦИПАЦИЯ В ОБУЧЕНИЕТО

Концепцията за равницата на антиципация, представена в доклада на Б. Ф. Ломов на XII международен конгрес по психология в Лайпциг през 1980 година, допринася за по-пълно изясняване на тази комплексна способност. Отнесени към обучението, равницата на антиципация приемат характерните особености, присъщи на дейността на учители и ученици.

Субсензорното равнище обхваща първата фаза от протичане на анти-

ципацията, когато организмът или отделни органи и системи са потенциално готови, което им придава стабилност и устойчивост преди започване на действието. Проф. Ломов нарича тази фаза пред настройване и пред овладяване. В обучението първото равнище може да бъде свързано с потенциалната готовност да се извърши предстояща дейност благодарение на осъществената предварителна подготовка — научен урок, набавени необходимите материали, изпълнени предварителни, подготвителни действия и т. н.

Второто равнище на антиципация се отнася до сензомоторни процеси, които се извършват при простите реакции, реакциите за избор и за проследяване на движещ се обект, когато трябва да се извърши някакво действие спрямо движението. Съвременната реакция, нито рано, нито късно, зависи от способността за антиципация. Това равнище се изразява в състоянието на очакване (характерно за латентния период) и в компенсаторното проследяване, при което точността на реакцията и успехът на действието зависят от координацията между движенията на лицето изпълнител и наблюдавания обект, с други думи, зависят от способността да се антиципират измененията на заобикалящата среда във времето и пространството и да се координират с тях собствените движения. В учебния процес второто равнище се проявява в състоянията на очакване преди изпит, преди да започне урокът да бъдат поставени въпросите. Тогава психиката е в мобилизирана готовност, което е благоприятно условие за започване на дейността.

Перцептивната антиципация е третото равнище, при което действието се извършва въз основа на настоящото възприемане и оценка на движението и изменението с отчитане на минали и бъдещи промени в пространството и времето. Така че възприемането на настоящето се извършва с опора в представите за минали и бъдещи изменения, т. е. за предшествуващи и предстоящи ситуации и положения на движещ се обект. В учебната дейност третото равнище — перцептивното — се отнася до възприемане на първите сигнали от предстоящата дейност, когато започва урокът, поставят се задачите и въпросите. Тогава учителят се ориентира в обстановката, в състоянието на учениците, готовността за внимание, преценява различните фактори — помощни и спъващи, а ученикът възприема условието на задачата или постановката на въпроса, ориентира се в трудността, степента на новост и неизвестност, възстановява аналогични случаи от опита, преценява възможностите да премери силите си при преодоляване на предстоящата трудност. На това равнище ученикът може да се впусне с ентузиазъм или да се откаже от решаване на задачата, а учителят може да използува предварително набелязания план или да даде нова насока на учебните занимания.

Четвъртото равнище обхваща понятията. То внася качествено нова характеристика на антиципацията, присъща на човека. На това равнище попълно се включва психическият потенциал, използват се обобщения, абстракции и изчислителни операции, а също опитът, натрупан от човешкото познание, за да се прецени как един обект или явление се изменя и развива във времето и пространството от миналото в настоящето към бъдещето и да се вземат съответни решения за действие. Понятийното равнище на антиципацията в учебния процес се отнася към началните моменти, когато се извършват първите стъпки при изпълнение на дейността. Тогава се включва опитността и целият арсенал от натрупани знания и умения за приложение на усвоеното в новите условия на задачата, в новата ситуация на урока.

Най-високото равнище на антиципацията е равнището на словесно-мисловните процеси, при което изменението и развитието на наблюдавани предмети и явления предизвикват сложни мисловни операции. На базата на обобщения от настоящи впечатления и минал опит се предвиждат промени и събития, планира се и се организира дейността, за да се постигне желаният резултат. В процеса на обучението петото равнище обхваща хода на учебната дейност, при което се концентрират съществените особености на антиципацията:

- а) прогноза за бъдещия резултат;
- б) включване на миналия опит и способностите за успешно изпълнение;
- в) проектиране на изпълнението и осъществяване на дейността;
- г) текущо наблюдение върху хода на изпълнението — решаване на задачите, конструиране на отговора, провеждане на урока и др.;
- д) контрол над изпълнението — доколко и как се осъществяват целите на урока или постига вярност и точност на операциите при решението.

4. ПРИЛОЖЕНИЕ НА АНТИЦИПАЦИЯТА В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС

Приложението на антиципацията в поведението и действията на живите организми показателно и отчетливо се разкрива с примера за кучето и заека. За да постигне целта, кучето определя своя път и скорост съобразно движението, скоростта и посоката на заека. Стреми се да съкрати завоите и да изпревари, за да пресрещне жертвата. „Тази твърде типична за поведението на животното форма на поведение — пише съветският психолог В. Н. Пушкин — е възможна само ако кучето е способно да предвиди (да екстраполира) своето движение и движението на преследваното животно до момента на срещата.“¹ Предвиждането на предстоящи моменти в хода на движението или действието благоприятствува съкращаването на излишните операции и осъществяването на решението. А екстраполационният рефлекс, като негова физиологична основа, осигурява постигането на задачата без специални тренировки и механични повторения на упражненията.

Когато в хода на урока учителят води учениците към новото знание, към по-високи равнища на развитие на уменията и способностите, прогнозиратки резултатите, той определя своя подход, конкретно съкраща или умножава упражненията, намалява или увеличава обясненията, избягва механичните повторения, неефективните отклонения, ненужното връщане назад, всичко това съобразно движението на учебния процес, разбирането на учебния материал и усвояването на уменията. С други думи, антиципацията в дейността на учителите осигурява целесъобразна и оптимална интензификация, при която пестенето на време и сили се постига благодарение на обективната преценка на състоянието, възможностите и постиженията на учениците в процеса на обучението.

Като прилагат антиципация в своята учебна дейност, учениците развиват способности за перспективно виждане и прогнозиране, за бързо, точно и гъвкаво използване на знанията, за творческо решаване на нови задачи в необичайни условия и необикновени ситуации.

¹ Пушкин В. Н., Евристика, наука за творческото мислене, изд. „Наука и изкуство“ С., 1968 г., с. 94.

St. Minkova]

The place and the importance of anticipation for the educative work in the schools is investigated. On the basis of the scientific notion of anticipation as psychic ability with extrapolation possibilities securing real forecasting and organization of the activity, the characteristics and the levels of anticipation in the educative process are defined.

НЯКОИ ВЪПРОСИ НА МЕТОДИКАТА НА ПРЕПОДАВАНЕТО ПО ПСИХОЛОГИЯ В ЕСПУ

МАРИН Т. ИГНАТОВ

Разработването на общодидактичните и частнометодичните проблеми на преподаването по психология в средните политехнически училища напоследък привлича интереса на специалистите. С уточняването на съдържанието и структурата на общеобразователния минимум в новата образователна система се обръща особено внимание на познанията по фундаменталните науки за човека. Така се отчита съвременната световна тенденция за интегрирано овладяване на естествено-научни и обществено-идеологични знания чрез интегративни хуманитарни учебни дисциплини. Нарастващият интерес към проблемите в преподаването по психология се определя и от общото увеличаване на значимостта на психологията като фактор в производствената дейност на човека.

От началото на шестдесетте години се наблюдава „преоткриване“ на психологията като учебен предмет в редица европейски страни. Но въвеждането на психологията като учебен предмет (във ФРГ дори като предмет за зрелостен изпит) я представя в съвсем нов ракурс. Докато в традиционната гимназия от предвоенния период подготовката по психология има философска ориентация и се поднася абстрактно, като се наблюга на т. н. „базисни светогледни проблеми“ — душа и тяло, човек и общество, усещане, възприятие и мислене — съвременното преподаване изисква и нова, експериментално-приложна насоченост.

В двутомния наръчник за преподаване по психология на И. Зайфге—Кренке (4) подробно е описан и обоснован процесът на създаване на принципно нова програма по психология. Особено внимание се обръща на насищането на дидактичния процес с лесно изпълними и неизискващи специална апаратура експериментално-психологични елементи. Като се прилагат някои похвани на програмираното обучение, се въвеждат специално конструирани дидактични игри. Много от предложените от И. Зайфге—Кренке методични похвани лесно биха могли да се въведат и в български условия.

Възниква обаче въпросът подгответи ли са работещите в научната област на детска и педагогическа психология, както и преподавателите по психология в училищата за качествен скок в насоката на този учебен предмет, който в съответствие с решението на Секретариата на ЦК на БКП от 13. V. 1982 го-

дина би стимулирал свързването на психологичното познание с изискванията на обществената практика. Според нас специалистите по места са изправени пред редица съществени трудности, произтичащи както от теоретичната неразработеност на някои проблеми, така и от недостатъчната им общометодична, психодиагностична и организационна подготовка. Кои са най-значимите трудности?

На първо място не е решен въпросът за предварителната естествено-научна подготовка на преподаването по психология. В учебните предмети зоология, анатомия, биология не се обръща достатъчно внимание на поведението като най-висша системна функция на живите организми. Не се анализират достатъчно формите на взаимодействие между живите организми, на стадиността, опитомяването и процесите на преработка на информацията. Не винаги става ясна определящата роля на поведението за пречупване на екологичните въздействия в съответна структура и функция на централната нервна система. Разглеждането на генетичните фактори се поставя само частично във връзка с генетиката на поведенческите актове.

Особено важно за психологията е разкриването на между предметните връзки с неврофизиологията. Според В. Ф. Шморгун (2) разкриването на общите закономерности в развитието на человека, наследствеността, физиологията на нервната система, физиологията на анализаторите, трябва да предхожда курса по психология. Особено деликатно в случая е представянето на връзките между Павловската школа и нейната физиология на висшата нервна дейност и съвременната психология. Изключителните постижения на Павлов и неговите ученици би трябвало да се изяснят в рамките на представянето на новите виждания за процесите на учене и за техниките на обуславяне, а не като никаква затворена система извън цялостната психологична наука.

Създаването на подходяща мотивация за учебна дейност по психология също е недостатъчно разработен въпрос. В съветската психология, особено в рамките на теорията за поетапното формиране на умствените действия на П. И. Галперин, е установено с твърде висока достоверност, че мотивационният компонент на дейността има съществено регулативно значение в два случая: при затруднено усвояване на даденото действие и при извънредно леко и поради това неинтересно усвояване. Характерни в това отношение са изследванията на Н. В. Ефимова (7) с ученици от средните общеобразователни училища. Интересно би било да се провери как тези общи закономерности се проявяват при твърде сложната и многослойна мотивация за изучаване на психологията. При тази учебна дисциплина предимно познавателните методи са тясно преплетени с мотиви за себепознание и подобряване на себеконтрола. Възрастовата специфика на обучаваните (17—18 г.) определя и значимостта на мотивацията във възприемането на психологичното учебно съдържание.

Проблемите на мотивацията са свързани с проблемите на организация на преподаването и преди всичко с необходимостта от добре оборудвани, макар и не задължително със скъпа електронна техника, психологични кабинети. В. Ф. Шморгун пише, че организираната по подходящ начин учебна работа в кабинета по психология може да допринесе съществено за повишаване интереса на обучаваните. Особено важно е умелото съчетаване на формите на обучение и самообучение. Учениците трудно могат да останат безразлични към самостоятелното изследване на особеностите на паметта, вниманието, възприятието, въображението, двигателните навици и др.

Подходящо е самостоятелните опити да бъдат комбинирани с опити с партньор, където се тренира и умението да се наблюдава човешката дейност по отношение на показатели като бързина, точност, индивидуален стил и др.

Въпросът за самостоятелността на обучението по психология е важен не само при овладяване на материал, свързан с отделните психични процеси. Когато се разглеждат методични единици от психологията на личността, самостоятелността може да се прояви по друг начин: индивидуално попълване на личностен въпросник, самостоятелна „интерпретация“, която отделният ученик прави и непосредствено следваща дискусия под ръководството на преподавателя.

С цел демонстриране на опасността от психологична свръхинтерпретация на личностни въпросници, както и на процеса на възникване на стереотипи в себепознанието, К. Р. Снайдър и Г. Р. Ларсън (5) препоръчват следния методичен похват: на учениците се раздават вече попълнени личностни въпросници, като им се съобщава, че оценяването на личността на ученика е извършено от преподавателя след продължително наблюдение на особеностите на ученика. В действителност на учениците се раздават въпросници, където разпределението на отговорите е случаино или пък стереотипно еднакво за всички. Изиска се от учениците да посочат в кои случаи са съгласни или не с така направените им характеристики, след което трикът се разкрива и се провежда дискусия. Методът е дал много добри педагогически резултати.

Очертаният похват е особено ефективен при преодоляване на т. н. наивни психологични концепции. Става въпрос за имплицитно съществуващите у всеки човек схващания за причините на поведението, за ролята на темперамента и характера, за природата на интелекта и др. Според Г. Клаус (3) наивните психологични концепции се характеризират със следните признания:

- за разлика от научната психология, те са преднаучни;
- за разлика от дискурсивната, експлицитна наука, те са имплицитни;
- те се използват недостатъчно осъзнавано, без критични съображения за тяхната достоверност;
- разглеждат се като самопонятни, поради което при съприкосновение с човек от друг културен кръг се проявява учудване към различния начин на обяснение на поведението.
- те са глобални концепти и съждения, които са формулирани така, че трудно подлежат на опровергане;
- отличават се съществено в зависимост от възрастта, социалната и националната принадлежност и в голяма степен отразяват духа на епохата.

Наивните психологични концепции са от скоро обект за изследване от психологичната наука и тяхното място в психичната регулация не е напълно изяснено. Новите схващания за същността на обучението по психология го разглеждат преди всичко като процес на сблъскване между научно-психологични и наивно-психологични представи. При това в учебния процес могат да възникнат условия за интраличностни конфликти. Ролята на преподавателя по психология е да търси най-подходящите за съответния ученически колектив варианти за представяне на учебното съдържание, за постепенно дистанциране спрямо наивнопсихологичните схващания и разбирания и заместването им със системно свръзани теоретични и експериментални научни знания.

Постепенното преодоляване на сковаността, на опростеното разказвателно-учебникарско преподаване и усвояване на психологията в средните

училища е важна и нелека задача. Засиленото прилагане на игрови елементи, на индивидуални или групови експерименти, може съществено да повиши ефективността на обучението. Методите на социалната психология и на динамичната психотерапия биха могли с успех да се приложат при демонстрирането на механизмите на груповата динамика, на прякото междуличностно взаимодействие. Кръжочната форма тук успешно ще допълва класно-урочните форми. Разбира се, заниманията по психология не могат и не бива да се превърнат в своеобразни форми на груповодинамичен тренинг. Основна и определяща трябва и занапред да си остане дидактичната насоченост, произтичаща от общите цели на училищното обучение. Но в светлината на концепцията за цялостна реформа на образователното дело и в методиката на преподаването по психология ще се търсят нови, съвременни, съответствуващи на нарасналите изисквания подходи и похвати.

ЛИТЕРАТУРА

1. Н. В. Ефимова, К проблеме создания мотивационного компонента деятельности у школьников, Вопросы психологии, 1982, кн. 2, с. 60—66.
2. В. Ф. Шморгун, Из опыта совершенствования преподавания психологии, Вопросы психологии, 1982, кн. 2, с. 92—94.
3. G. Clauß, Naive und wissenschaftliche Psychologie: Über persönlichkeitspsychologische Alltagsbewusstsein, In: Zur psychologischen Persönlichkeitsforschung 3, Berlin, 1980.
4. I. Seiffge-Krenke, Handbuch Psychologie-unterricht, Band I und II, Düsseldorf, 1981.
5. C. R. Snyder and G. R. Larsen, A further look at student acceptance of general personality interpretations, Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1972, Vol. 38, pp. 384—388.

SOME QUESTIONS OF THE METHODS OF TEACHING PSYCHOLOGY

M. T. Ignatov

The problems of general didactics and particular methods of teaching psychology in secondary schools are considered. The specialists, working in this field, are faced with a number of difficulties in giving a new interpretation of that subject in the light of the idea for integral educational reform. The questions of preliminary science training and identification of interdisciplinary connections with neurophysiology are concerned. The specificity of the motivation, organization of the teaching process and the self-dependent character of instruction is analyzed. The role is shown of the „naive psychological ideas“ in interpreting the instructional contents, the importance of experimental and play elements being underlined.

ДИНАМИКА НА ВНИМАНИЕТО У ДЕЦА НА 6 И 7-ГОДИШНА ВЪЗРАСТ ПО ВРЕМЕ НА УЧЕБНИ ЗАНИМАНИЯ

Р. РАДКОВА

В основата на нервно-психическото развитие на детето и на неговия начин на реагиране и адаптиране към околната среда стоят възрастовите особености. Предучилищният и ранният училищен период се характеризират с усъвършенствуване на централната нервна система, диференциране на психичните процеси, усложняване на аналитико-синтетичната дейност на

мозъчната кора, укрепване на процесите на възбуждане и задържане. Тези промени определят възможността на детето да възприема учебно-възпитателното въздействие, т. е. обуславят качеството „обучаемост“. Според А. П. Усова това качество е най-важното за предучилищната възраст. С. М. Громбах счита, че проблемът има както психосоциална, така и хигиенна страна! Учебно-възпитателният процес не трябва да оказва отрицателно въздействие върху умственото развитие и здравното състояние на детето. До този извод са достигнали и редица други психолози, физиолози и педагози (Крукова А., Кривогорски Е., Вишневская Т.). Други автори (Иванова, З., Сальникова Г., Божович Л.) изучават влиянието на учебната натовареност върху състоянието на централната нервна система и търсят закономерности в проявленето на психичните процеси и училищната умора. Антропова И. и Кулак А. считат, че децата с намалена функционална пригодност за учебна дейност са с колебливо внимание, по-слаба активност, по-ниска работоспособност и по-малка успеваемост в училище.

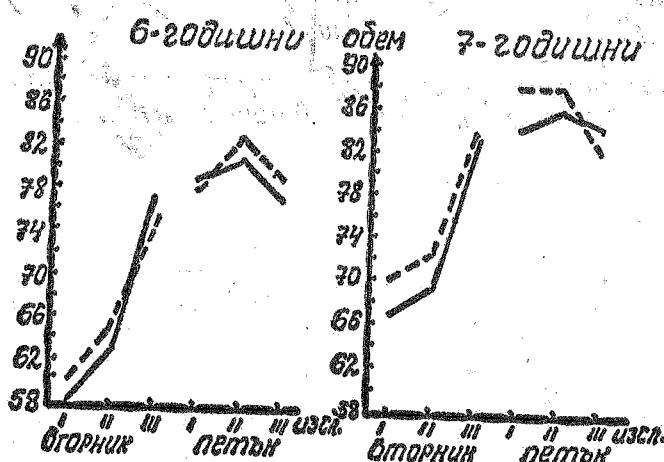
МЕТОДИКА

Наблюдението е проведено през първия учебен срок в 6 столични училища. Обхванати са 246 шестгодиши и 550 седемгодиши първокласници, обучавани по една и съща програма в смесени паралелки.

Вниманието, като основен психичен процес, е проследено чрез коректурна проба — модифициран тест на Бурдон. Устойчивостта на вниманието е характеризирано по неговите основни елементи: обем, правилно зачертани знаци, пропуснати знаци и грешки. Данните са обработени по метода на вариационната статистика с интервал на достоверност $P=0,05$ (95%).

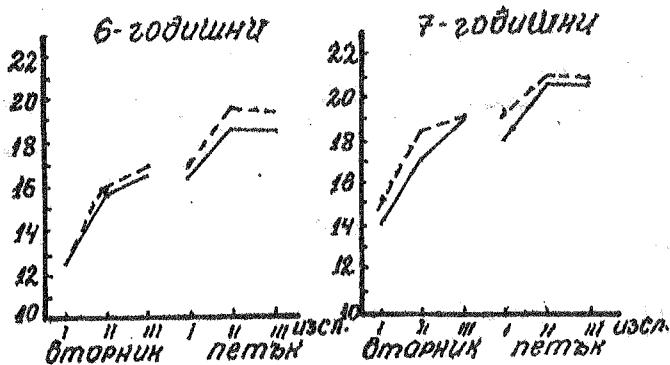
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Обемът на вниманието, определен чрез количеството извършена работа за единица време, характеризира максималните възможности на децата за същото време. На фиг. 1 е дадена дневната и седмичната динамика. Кривите показват постепенно вработване, оптимално изпълнение и намаляване на

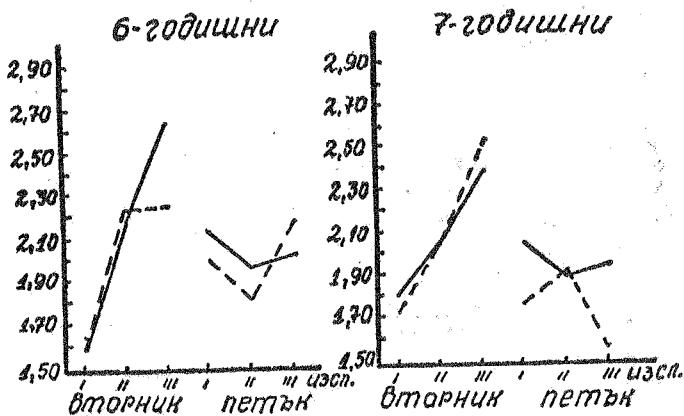

Фиг. 1. Коректурни преби. — момчета, - - - момичета

количеството извършена работа от втората половина на последния учебен ден — израз на настъпилата умора. момичетата и от двете възрастови групи се представят по-добре. Те започват и завършват с по-голям брой прегледани знаци. Изключение правят 7-годишните, при които от втората половина на последния учебен ден обемът на работа по-рязко се снижава.

Фиг. 2. Правилно зачертани знаци, — момичета, - - - момичета

Фиг. 3. Пропуснати знаци — момичета, - - - момчета

При съпоставяне на кривите на двете възрастови групи се установява, че количеството извършена работа при 7-годишните е по-голямо (58—60 прегледани знаци за 6-годишните момчета и момичета и 67—70 при 7-годишните) в началото на учебната седмица. В края на същата разликите се запазват (75—79 при 6-годишните и 82—83 при 7-годишните). Налице е статистическа значимост на данните.

Точността на работата, изразена чрез правилно прегледаните знаци, показва същата динамика (фиг. 2). И при двете възрастови групи тя нараства от началото на учебната седмица до средата на последния учебен ден, след което се задържа на едно постоянно равнище. По този показател момичетата

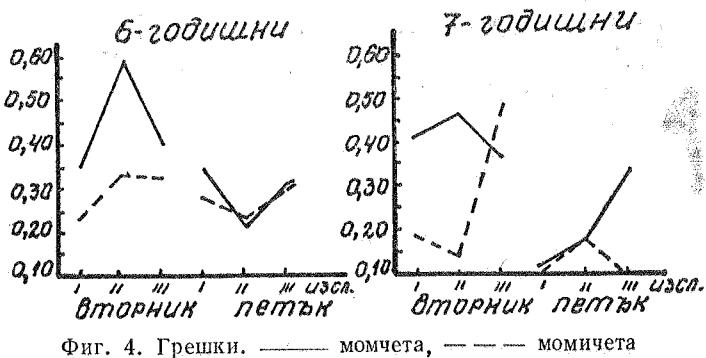
имат също по-добри постижения. По-изразено това е в началото на учебната седмица при 7-годишните и в края на същата при 6-годишните.

Налице са и възрастовите различия. С по-голяма точност работят 7-годишните деца. Разликите са статистически значими.

Паралелно с нарастване на обема и точността се установява влошаване на точността при работа — израз на лабилността на вниманието (фиг. 3). Най-ясно това е изразено в началото на учебната седмица особено при 6-годишните момчета. Момичетата от същата възраст значително по-бързо успяват да ограничат нарастването на броя на пропуснати знаци както в началото, така и в края на учебната седмица. В края на последния учебен ден за влошаване точността при работа оказва влияние и настъпилата седмична умора. Все пак обаче броят на пропуснатите знаци е далеч по-малък, отколкото при последното изследване във вторник. В края на седмицата момичетата на 6 години успяват да подобрят значително работата си. Налице е тенденция за стабилизиране на вниманието им. Това стабилизиране обаче настъпва по-бавно.

При 7-годишните деца точността при работа в началото на учебната седмица е ниска. Вниманието е все още лабилно. Интересен е фактът, че при момичетата от тази възрастова група количеството на пропуснатите знаци в началото на седмицата е по-голямо от това на 6-годишните. В края на седмицата точността при работа значително се подобрява. При момичетата в последния учебен ден се установява лека тенденция за увеличаване броя на пропуснатите знаци, докато при момичетата тези пропуски са единични.

За точността на работата и за равнището на развитие на процесите на диференциация при децата говори и броят на допуснатите грешки. В началото на учебната седмица при 6-годишните момчета броят на грешките е значително по-голям. От средата на втория учебен ден грешките намаляват съществено. При момичетата се установява подобна динамика — в началото броят

Фиг. 4. Грешки. — момчета, - - - момичета

на грешките нараства, но по-бързо настъпва стабилизиране. В края на седмицата допуснатите грешки са значително по-малко и при двете групи. От втората половина на последния учебен ден, вследствие на настъпилата умора в края на седмицата, се установява увеличаване на броя на грешките.

При 7-годишните деца кривите са различни. Момичетата започват учебната седмица с два пъти по-голям брой грешки от момичетата. При последното изследване от същия ден се установява тенденция за намаляването им. Това

намаляване се запазва до средата на последния учебен ден, след което отново следва значително повишаване (0,42—0,37—0,17—0,33). Момичетата започват седмицата с по-голяма точност при работа от момчетата, но постепенно се изравняват с тях. В края на седмицата обаче промените при тях са противоположни. Броят на допуснатите от момичетата грешки постепенно намалява и при третото изследване от последния учебен ден те са единични.

И З В О Д И:

1. Седмичната динамика на устойчивостта на вниманието и при двете възрастово-полови групи е в границите на нормата.
2. Лабилността на вниманието и при двете възрастови групи е по-изразена при момчетата.
3. Шестгодишните деца не достигат равнището на работа на седемгодишните както обем, така и по точност.
4. Възрастта има голямо значение за развитието на психичните възможности на децата, особено на вниманието — по-малката възраст крие по-голяма възможност за умора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Усова, А. П., Предучилищно възпитание, 1969, 8, 7—17.
2. Громбах, С. М., К вопросу о школьный зрелости, Гиг. и сан., 1972, 4 кн.
3. Громбах, С. М., О гигиенических критерий школьной зрелости, Новые исслед. возр. физиологии № 1, 1976 г.
4. Крюкова, А. А., сб. Актуальные вопросы гигиены обучения и воспитания школьников, М. 1977 г.
5. Кривогорский, Е. В., Тезисы конфер. функцион. и адаптаци. возмож. детей и подростков, т. II, М. 1974 г.
6. Вишневецкая, Т. Ю., Социальная среда и здоровья подрастающего поколения, М. 1974 г.
7. Иванова, З., Психологически фактори за работоспособност на учениците, Нар. просвета, С. 1973 г.
8. Коcилов, С. А., Физиология труда и производственое обучение, Профтехиздат, М. 62, 1, 1971 г.
9. Всесоюзное Уч. педаг. издание.
10. Леонова, Л., Новые исслед. возр. физиологии, 1, 1977, 8.
11. Божович, Л., Личность и ее формирование в детском возрасте, М. Просвещение, 1964 г.
12. Сальникова, Г. П., Влияние учебной нагрузки на изменение работоспособности в течение учебного года, Гиг. и сан., 1961 г.
13. Антропова, В., Режим и работоспособность учащихся I—IV классов при три летнем начальном обучением, Х науч. конф. по вопр. морфол. физиол. и биохимии, том II, 1971 г.

DYNAMICS OF ATTENTION IN 6-AND 7-YEAR OLD CHILDREN DURING SCHOOL HOURS

R. Radkova

The dynamics of attention as a parameter of the functional fitness for learning activity is investigated. The Test of Bourdon was administered for tracing out the effects of the regular school hours upon the stability of attention in 246 six year and 550 seven year old first grade pupils — girls and boys, for one week period. Age and sex differences are established. Some inferences of importance for school hygiene are suggested.

ПРОФЕСИОНАЛНИЯТ МОРАЛЕН КОДЕКС НА ПРОМИШЛЕНИЯ ПСИХОЛОГ В НР УНГАРИЯ

В НР Унгария, както и в другите социалистически страни, голямо развитие получи приложната психология в промишлените предприятия. Например в заводите „Чепел“ в Будапеща в продължение на повече от 15 години работи една от най-големите психологически лаборатории. Нейното обзавеждане със съвременна психологическа апаратура за диагностични изследвания, както и броят на работещите психологи и помощния персонал я превръщат по същество в един научно-приложен институт по психология. По опита на чепелци са създадени и други подобни психологически звена в големите промишлени предприятия. Развитието на промишлената психология наложи изработването на проект за професионалния морален кодекс на промишленият психолог. По същество това е конкретизация и развитие на задълженията на психолога, предвидени в общия кодекс. Затова всички изисквания в професионалния морален кодекс за психолога важат и за промишленият психолог. Но наред с тях, както вече се посочи, се прави една конкретизация.

Главна цел на промишленият психолог е да съдействува с методите и средствата на психологията за съчетаване интересите на обществото с тези на отделните индивиди. Той насочва своето внимание винаги към възникващите конфликти между интересите на предприятието и интересите на отделния индивид. Според своите сили и възможности и психологът оказва максимална помощ, за да е работата на тружениците по-лека, по- сигурна и по-привлекателна. Неговата компетенция е свързана с работните условия, трудовата атмосфера, социалните отношения и професионалната активност на трудовите хора.

При постъпване на работа психологът информира своя работодател за границите и възможностите на своята професия. Те са определени от Професионалния кодекс на психолога. Ако работодателят изиска от него повече от това, което е предвидено в споменатия кодекс, той не трябва да постъпи на работа.

Основното задължение на всеки промишлен психолог е да оказва практическа помощ. За тази цел той се стреми активно да подпомага всички ръководства и представители на други специалности, чиято дейност може да доведе до по-правилното решаване на разгледаните проблеми. Сред тези лица са: здравните работници в предприятието, промишлените организатори, инженерно-техническия персонал и др.

В работата си с представители от другите клонове на науката психологът се стреми към равноправно сътрудничество. Той е против всякакви спорове коя от науките има първенствувашо място при сътрудничеството.

Психологът разбира сложността и трудността на своята професия и затова се стреми да повишава квалификацията си в областта на икономиката, техни-

ката и теорията на организацията и управлението. Знанията по посочените науки го подпомагат да се ориентира по-точно в обстановката в предприятието и на тази основа да си намери по-сполучливо място при решаване на неговите проблеми.

Успешната работа на психолога зависи от неговата информираност за достиженията в теорията и практиката на психологията. За тази цел той трябва да следи развитието на науката в своята специалност. Едновременно той може да участва в изследвания, където усвоява нови методи. Когато резултатите от дадени проучвания не са проверени достатъчно, а методите не са доказали своята валидност, преди да ги използува в своята практическа дейност той е длъжен да осигури конкретна помощ.

В Кодекса на промишления психолог се третират и въпросите за задълженията му към предприятието и към изследваните лица. Например когато психологите работят за дадено предприятие или работят за институция, но на основата на договореност между съответната институция и предприятието, те трябва преди да започнат изследването да уведомят изследваните лица, че работодателят ще получи резултатите от изследванията. Това положение се отнася и до случаите, когато дадени лица са кандидати за постъпване в дадено предприятие, въпреки че съгласието за изследване може да се приеме за даденост след като се подложат на изследване. Много важно е задължението на психолога да дава информация за резултатите от психологическите изследвания. Той трябва да се въздържа от даване на информация, в която има повече негативни, отколкото позитивни сведения за лицето. Психологът следва да отчита, че негативната информация за качествата на дадена личност може да доведе не само до психически травми и смущения, но и до необмисленни необратими действия.

В изследванията или обсъжданията за дадено лице твърде често вземат участие повече хора. Психологът няма право да съобщава на лицето изявленията на свои колеги или други специалисти освен в случаи, когато те официално са дали съгласието си.

В Кодекса се обръща внимание на конструктивната дейност на психолога при подбора. Той се опитва не само да открие негативните качества, да установи психологическата непригодност на лицето за дадената професия или длъжност, но и да установи за коя професия лицето е подходящо. Ако не може да направи това, психологът е длъжен да насочи лицето към компетентния център за професионален подбор.

В процеса на психологическите изследвания могат да се установят някои психически нарушения. В такъв случай психологът насочва изследваното лице към психиатричен или друг вид медицинско изследване.

Той има право да дава личен съвет или да прилага психотерапия само когато има подходяща квалификация и практически знания, предвидени от правилниците.

В социалните изследвания, при които искреността на отговорите е условие за успешната работа на психолога, изследваните лица трябва да се уведомяват за задължението му да пази мнението им в пълна тайна. В докладите, които ще направи, се стреми да не допусне разпознаване мнението на изследваните лица. Когато психологът съобщава резултатите от изследвания, поръчани му от дадено предприятие, той предупреждава неговите ръководители, че задължението за пазене на тайна се отнася и до тях.

Той не трябва да дава излишна информация, особено на кандидатите за

работка. В такива случаи се съобщават само значимите факти и сведения, които са в интерес на кандидата и предприятието.

При персоналните изследвания трябва да се използува магнетофон, скрит микрофон или огледало, през което се вижда поведението на изследваното лице. Необходимо е психологът да е убеден, че в съответствие със задължението си за пазене професионалната тайна некомпетентни лица нямат право да наблюдават поведението на изследваните.

Той отговаря и за поведението на сътрудниците непсихологи. Психологът полага всички усилия да гарантира професионалната секретност даже и тогава, когато завършва или прекъсва професионалната си дейност. Той предоставя тестове и други методики само на професионални психологи. Психологът може да съобщи получени от него данни, диагностициране или други подобни изследвания на други психологи само ако чувствува нужда от съвет.

В Кодекса е отделено значително място и на начините за използване на резултатите от изследвания за усъвършенстване дейността на предприятието. От психолога се изисква в докладите си до ръководителите на съответното предприятие да окаже помощ при решаването на вълнуващите ги проблеми. Неговите доклади следва да са ясни, понятни и недвусмислени, разбираеми и за неспециалисти. Когато по необходимост се използват специални термини се изяснява техният смисъл и значение.

Главното изискване в подготовката на докладите към психолога е те имат полезно приложение.

При подготовката на доклади и с резултати от личностни или социално-психологически изследвания или когато се разглеждат взаимоотношенията между колеги или ръководител—подчинени, психологът обръща специално внимание на това, до каква степен и на кого може да ги съобщава. Много е важно да се държи сметка за евентуалните последствия от неговите доклади и съобщения.

В Кодекса на промишления психолог се третират и взаимоотношения на психолога с ръководствата на предприятия в случаите на провеждане на изследвания по договор. В тези случаи резултатите могат да се предават само до степен, съответстваща на условията на договора и само по начин, който предварително изключва изопачаването на информацията или неправилното ѝ прилагане.

В Кодекса е регламентирано и правото на психолога за публикация. Когато сключва договор, той запазва правото си на публикуване. Но той има право да се опира на данните за дадено изследване само с писмено или устно съгласие на неговото ръководство. Освен това в своите публикации или лекции психологът се стреми да не разгласява използвани психологически методи, които и в момента се прилагат, за да не се намали ефективността на тяхното приложение. Такива методи могат да се съобщават само при лекции пред психологи-специалисти или при научни публикации.

В своята лекционна и консултивна дейност психологът излага реалните възможности на психологическата наука. Той не бива да формира у читателите и слушателите нереални представи и очаквания от психологическата наука.

Изложеното относно съдържанието на Професионалния морален кодекс на психолога и този на промишления психолог в Унгарската народна република ще даде възможност на читателя и особено на психологите в предприятието да си изяснят още по-добре своите права и задължения.

ЗА ЗАКОНИТЕ НА ПСИХИКАТА

ФИЛИП ГЕНОВ

Статията на член-кореспондента на АН на СССР Б. Ф. Ломов „За изследване законите на психиката“, публикувана през 1982 г. в бр. 1 на „Психологический журнал“ и препечатана през 1982 г. в бр. 2 на българското списание „Психология“, предизвика интерес сред психологическата общественост в нашата страна.

В тази статия Б. Ф. Ломов не само поставя проблема, но и прави сполучлив опит да изясни същността на законите на психиката от позициите на марксистко-ленинската философия и психология. Несъмнено в една статия, ограничена по обем, а също така и в една първа по-цялостна разработка по този важен, но в същото време труден и неразработен проблем не могат да се изяснят всичките му аспекти. Сам авторът посочва, че целият комплекс от въпроси, свързани с изучаването на обективните закони на психиката, изисква по-нататъшно разгръщане на методологически, теоретически, експериментални изследвания и проверка на техните резултати в практиката.

Важността и дискусионността на разгледаните от Б. Ф. Ломов въпроси в статията „Изследване законите на психиката“ ни дават основание да изложим някои от нашите виждания.

ЗА СЪЩНОСТТА НА ОБЕКТИВНИТЕ ЗАКОНИ НА ПСИХИКАТА

Главният въпрос, който е в центъра на вниманието на автора на въпро-сната статия, е разкриване същността на обективните закони на психиката. В литературата има различни определения на категорията „закон“ — едно е разбирането на неговата същност от юридическите науки, друго — от кибернетическите, трето — от философските и т. н. Нещо повече, разбирането същността на категорията „закон“ от позициите на философията е различно за различните течения. Б. Ф. Ломов приема като изходна база за разкриване същността на законите на психиката диалектико-материалистическото разбиране на закона като философска категория. Според това разбиране законът е устойчива, обща, необходима, съществена връзка между материалните образувания, явления, свойства и отношения. Това разбиране се отнася до всички обективни закони, които действуват в природата, обществото и човешката психика. То се изгражда на определенията, оставени ни от класиците на марксизма-ленинизма. От техните определения основно значение за характеристиката на закона има мисълта на В. И. Ленин, че законът е „отношение на същности или между същности“ (Соч. т. II, с. 138). Ето това отношение, което съществува между същностите на отделните явления, както и между компонентите на същността на дадено явление, представлява обективният закон. При характеристиката на закона твърде често го свързват със същността на явленията. Те не се покриват. Познаването на закона дава възможност да се разбере по-добре същността на явленията, както и изследването на същността на явлението дава възможност

да се открие и опознае по-добре действието на закона. То осигурява възможност на човека, като се съобразява с действието на обективните закони, да подпомага развитието на онези условия, които създават обстановка за най-пълната им изява. Логиката на нашето знание за законите изисква тя да съответствува на логиката на действието на обективните закони.

За да се разбере по-добре същността на обективните закони, по-правилно било да се разглежда тяхната роля и място при зараждане, проявление, развитие, преустройство и разрушаване на дадено явление като вид система. В природата, обществото и психиката съществуват обективно многообразни по вид обем и значимост системи. Използването на системния подход дава възможност да се разбере същността на закона като такава вътрешна необходимост на системата, без която тя не би могла да съществува и да изпълнява своето предназначение като част на други системи. Затова законът е обективна необходимост за всяка система. В него е отразена нейната възможност да се саморегулира и да въздействува върху регулиране поведението на други системи, с които тя е във взаимодействие, или в други форми на взаимовлияние и взаимоотношение в съответствие със своите потребности, без чието задоволяване тя не би могла да изпълнява предназначението си.

Законът, това е едно или комплекс от изисквания към отношението, поведението и действията на компонентите на дадена система или между нея и други системи. Той се появява, за да се удовлетвори потребността ѝ от съответен порядък, за да се постигне необходимата хармония между нейните компоненти или между нея и други системи, с които тя е във взаимоотношения. Затова законът е неделим от системата. Той не предхожда системата, не се появява и след нея. Законът се появява и развива заедно със системата. Той престава да действува, когато условията, които са го обусловили, са се изменили и повече не е необходим. В такъв случай предишният закон или се преустрои, или ограничава сферата си на действие в новата система, или изчезва.

Законите не са нито вечни, нито неизменни. Те изменят своето действие в съответствие с изменението, който настъпват в дадена система. Развитието на законите в съответствие с потребностите за развитие на компонентите и целостта на дадена система осигурява нейното оптимално развитие. Ето защо законът трябва да се разглежда като такава необходимост за регулиране на отношенията на компонентите на дадена система или между нея и други системи с цел да се осигури нейното съществуване, оптимално проявление и развитие в съответствие с предназначението си.*

Психиката представлява специфична система. Разгледана като функция — тя е функция на висшата организирана материя, мозъка, а като процес е субективно отражение на обективната действителност. Тази нейна особеност като функция и като субективно отражение изисква да се разглежда като такава система, която представлява сложен продукт на взаимодействието на физиологичното с останалото природно, със социалното и със самата нея. За правилното разбиране на законите на психиката е необходимо да се отчита действието на законите на висшата нервна дейност — т. е. на физиологичното, на природата, обществото и на собствените закони като система. Тя е най-

*В понятието „отношение“ в случая се има пред вид Лениновото разбиране като всеобхващащо и включващо отношение, връзки, взаимовлияния, взаимозависимости и взаимодействия.

сложната, най-динамичната и най-трудната за изучаване система. В нея се преплита действието на законите на природните, социалните, собственофизиологичните и психичните явления. Съществуването на психиката като самостоятелна система не означава, че е отделена рязко от другите системи в света. По сполучливия израз на Б. Ф. Ломов „Психичните явления по необходим начин са включени във всеобщата взаимовръзка на явленията в материалния свят и само когато се разбере това се разкрива пътят към познаването на управляващите ги обективни закони.“ Нейната главна или същностна функция е да регулира активността както на отделния човек, така и на неговите обединения и общности, а също така и активността на обществото като цяло.

В законите на психиката се отразяват необходимите взаимоотношения, взаимовлияния и взаимодействия във и между отделните психически явления и между нея и другите системи, осигуряващи оптималната регулация на активността¹ на човека или неговите обединения в съответствие с потребностите и интересите им при наличните и при бъдещи условия.

Независимо че даден психически процес или явление има свои специфични закони, тяхното предназначение е да служат на главната, определяща функция на психиката — регулацията.

Направляването на развитието на психиката на човека в съответствие с исторически обусловените му социални функции², е една от главните задачи на възпитателната работа на партията и държавата. Затова познаването на нейните обективни закони въръжава човека със знания за развитие и саморегулация на своята активност и в развитие и регулация активността на другите. Оттук голямото не само теоретическо, но и практическо значение на разглеждания от Б. Ф. Ломов проблем за законите на психиката.

За разкриване същността и особеностите на законите на психиката е необходимо да се разкрият по-широко същността и особеностите на обективните закони. Цитираното вече определение на В. И. Ленин за закона като отношение на същности или между същности дава възможност да се разгледат неговите особености в редица аспекти.

Първо. Законът е необходим, за да се установи определена степен на връзки и зависимости между компонентите на дадена система, за да съществува тя като такава, каквато трябва да бъде. Законът е закон само тогава, когато той обслужва дадена система,

Второ. Мисълта на В. И. Ленин, че действието на „всеки закон е ограничено, непълно, приблизително“ дава възможност да се разбере, че няма такъв закон, който да характеризира напълно дадената система и да отрази връзките между всичките ѝ подсистеми. Във всяка подсистема има повече от един закон, защото всяка система обикновено се състои от много компоненти. Някои са по-значими, други по-малко значими. За нейното съществуване всички компоненти са необходими. Налице са също зависимости както между значимите, така и между тях и по-малко значимите, а така също и отношения и зависимости между по-малко значимите. Това дава основание да се говори за главен, определящ закон, за основни и неосновни закони на дадена система. Така, както съществува йерархия в компонентите на дадена система, така съществува и йерархия и на нейните закони. Тя се

¹ В понятието активност включваме отношение, поведение и дейност.

² Към тях отнасяме следните: трудова, обществена, възпроизводствена, комуникативна и саморегулираща.

определя от юерархията на компонентите и степента на значимост на отношенията между тях.

Разглеждането на закона само като израз на същността на дадено явление едва ли е целесъобразно. Вярно е, че даден закон или няколко закона характеризират главните връзки, които отразяват запазването и проявлението на дадена система като отличаваща се от другите. Но за тяхното функциониране имат значение не само тези връзки, които запазват същността, но и връзките, които осигуряват нейното оптимално функциониране. Във всяка система има системи от отношения, които се регулират от съответни системи, от закони. Наред с изучаване и опознаване действието на главния, т. е. на определящия и на основните закони в дадена система трябва да се изучава действието и на другите, т. е. на неосновните закони.

Проявлението на всеки закон е приблизително, защото всяка система или нейните компоненти са в развитие. Законът е непълен, защото не отразява всички основни страни на системата. Така е и със законите на психиката. Тяхното действие е също „ограничено, непълно, приблизително“. Задача пред психологическата наука е не само да установява действието на законите на психиката, но и да показва в какво се състои тяхната ограниченност, непълнота и приблизителност. Това дава възможности да се вземат по-целесъобразни мерки за регулиране действието на различните фактори, създаващи благоприятни условия за проявлениято на обективните закони, за регулиране на психиката.

Трето. Разглеждането на обективните закони като отношение на същности изисква те да се изучават и оценяват от позициите на тяхната динамика. С настъпващите изменения в компонентите на дадена система и на нея като цялост настъпват и изменения в обсега, съдържанието и качеството на тяхното действие. Обективните закони на системите се пораждат като част от тях, за да изпълнят определени функции и когато условията се изменят и настъпят нови качествени изменения в същността на системата, отпада действието и на нейните закони и се появяват нови закони. Връзките на новите компоненти на дадена система отначало не са достатъчно устойчиви, но те са необходими за промените както в същественото, така и в несъщественото на дадено явление. В този смисъл следва да се разглежда динамичният характер на действието на законите и в психиката.

Например преди въвеждането на новата форма на бригадна организация на труда в психиката на трудовите колективи действуваха едни закони. В новия тип бригади вече действуват и някои други. При техните колективи колективността се изявява на много по-висока степен. Това намира израз в по-голямата взаимопомощ, взаимозаменяемост, взаимен контрол, взаимна възискателност и т.н. Новият тип челник — това е челник-колективист. В предишните бригади челникът в рамките на колектива действуваше и се изявяваше като голям специалист с голяма трудова активност, с творческо отношение към работата, с високо чувство на отговорност за поръчаната му работа от обществото. Но той действуваше главно като индивидуалист. Неговият индивидуализъм обаче се различаваше съществено от индивидуализма в буржоазното общество. В новия тип бригада, когато главен критерий на оценката за ефективността на труда на всеки труженик се измерва чрез неговия принос в успешната реализация в крайния продукт, то всеки е заинтересован не само от своята работа, но и от тая на другите. Икономическата и организационната зависимост между членовете на новите бригади се явява обективна предпоставка за издигане на по-висока степен

техния колективизъм. Новият тип челник насочва вниманието си не само към конкретно възложената задача, но и оказва помощ на изоставащите, за да се ускори производството на крайния продукт. Той споделя знанията и опита си с другите. Главното и определящото за неговата характеристика като челник не е само индивидуално извършената конкретна производствена задача, но и помощта на другите. В новия тип бригади се наблюдава в отделни случаи проявленето на едно ново, негативно явление в тяхната психика. Това е така нареченият от нас колективен индивидуализъм. Той се проявява в случаите, когато дадена бригада със своята дейност утежнява дейността на другите бригади или на друг вид трудови звена.

Динамичният подход в изследване и оцениване действието на обективните закони изисква това да се извърши в процеса на функциониране, в процеса на развитие на отделните системи. Този подход придобива особено важно значение за изследване не само на индивидуалната, но и на социалната психика.*

Четвърто. Разглеждането на закона като израз на определено отношение изисква да се види и да се отчита цялата сложност на отношенията не само между компонентите на дадена система, не само между тях и нея като цяло, но и съответните условия, при които те се проявяват. Това особено се отнася до психиката. Тя е обусловена от много външни и вътрешни фактори. Освен това в различните ситуации проявленето на психическите процеси и психичните явления е различно. С други думи, в зависимост от системите на условията, при които човек действува или се намира, зависи проявленето и на съответни системи от неговата психика. Затова в едни случаи в една и съща "психическа" система — например вниманието или насочеността на съзнанието — действуват един закони, а в други ситуации действуват други, затова "проблемът" за изучаването на законите на психиката като цяло, на законите на отделните "психични" явления като подсистеми и на отделните психични процеси като други видове подсистеми" изискват не само диференциран подход в установяване действието на техните закони, но и на действието на тези закони в различни условия. Освен това законите на психичните системи следва да се изучават в такива системи от закони, чрез които се постига оптимална регулация на активността на човека в съответните условия на живот и дейност.

Пето. В природата, обществото и психиката има много системи. В тях има съответна йерархическа структура. Действието на законите на системата от по-висш порядък се отнася и до съответните им подсистеми или системи от по-висш ранг. Най-всеобхватно е действието на всеобщите закони. Това са най-общите закони на вселената. Наред с тях, доколкото всяка подсистема има нещо специфично, отличаващо я от другите подсистеми, при нея се проявяват специфични закони, разбира се, от по-нисш ранг. От своя страна те се явяват общи закони на други подсистеми.

Законът на дадена система има стойност и на закон за нейните подсистеми. Но това, което е специфичен закон на подсистемата, не е задължително за другите подсистеми или за системата като цяло. В относителното противоречиво единство на законите на подсистемата и системата определяща роля имат законите на системата. В това противоречие потребностите на развитието на подсистемата пораждат сили и предявяват изисквания към промени в системата, а това означава и към промени в проявленето на нейните закони. В такъв случай специфичният закон на дадена подсистема може да окаже

* Под социална психика ние разбираме тази на колективите, организациите, другите обединения, социална групи и общности.

регулиращо въздействие на съответната система. В подобно противоречиво единство действуват законите на индивидуалната и социалната психика.

Шесто. За съществуването на дадена система от значение са връзките не само между нейните компоненти, но и връзките с други системи.

В противовес на вътрешните, в тези случаи е налице въздействието на тъй наречените външни закони. Те отразяват необходимите връзки между тези системи. Това се отнася особено до психиката. Тя регулира взаимовлиянията и взаимовъздействията на човека с природата и с обществото. Освен това психическите процеси протичат на основата на физиологията и при активното въздействие на социалната среда. Техните закони оказват влияние не само върху проявленето на специфично-психическите закони, но и върху взаимното преливане на тяхното влияние. При изучаване действието на законите на психиката следва да се отчитат и тези взаимодействия.

Седмо. Когато става дума за закона като изразител на необходимите връзки между компонентите на дадена система и между нея и другите системи, от по-висши, по-нисши или еднакъв ранг, има се предвид и порядъкът, който се установява и начинът на функциониране, т. е. на тяхната активност, за да се осигури в нея необходимото относително динамично равновесие. Законите на дадена система отразяват не само съгласуваност на действия, но и съгласуваност на ограничаване на действия. Те съществуват и се изявяват като израз на вътрешната необходимост за порядък в поведението на компонентите на дадена система и между цялата и другите, за да оправдае тя своето предназначение. Когато това предназначение се измени в съответствие с изискванията на други системи, тогава се изменя и нейната същност. Появява се нова система или предишната е вече с друго качество. В такива случаи престават да действуват някои от специфичните закони и започват да действуват други, или някои от предишните, в изменен вид.

Осмо. Разглеждането на закона като отношение на същностите разкрива и многообразието на законите, защото всяка система е многопланова. Тя има не само една, а обикновено повече същности. Вярно е, че всяка система има една определяща същност, която я отличава от другите, заради която тя е и специфичен вид система. Но всяка система, наред с главното си предназначение, може да има и други предназначения. В тях се разкриват нейните видове същности. Погледната от различни аспекти, дадена система изисква да се изучат и от различни аспекти нейните закони. Това дава основание да се говори и за многообразие на законите на дадена система. Ето защо многоаспектовото изследване на дадена система изисква и многоаспектово изследване на нейните закони. Откритите закони в даден аспект за определена система не бива да служат за характеристика на системата, когато то се разглежда от друг нейн аспект. Богатството на системата обуславя и богатството на нейните закони.

Девето. По своята същност обективните закони са не само конструктивни, но и деконструктивни. Както едните, така и другите са необходимост за системата. Налице е относително диалектическо противоречиво единство, а така също и преливане в тяхното действие. Това деление на конструктивни и деконструктивни следва да се разглежда като относително. Във всяка система има процеси на изграждане и процеси на разрушение. Следва да се познават законите, по които протичат както едните, така и другите, за да може човек съзнателно във всеки момент да знае с кой да съобразява своята активност.

Десето. Постановката за обективността на законите, т. е. тяхната

независимост от съзнанието на човека се отнася и до законите на психиката. Психиката като система, както и най-различните и по вид и значимост подсистеми функционират по силата на своите обективни закони. Като познава тяхното действие, човек може съзнателно да изменя условията, при които протичат отделните психични явления и по такъв начин да повишава тяхната ефективност.

ЗАКОН И ЗАКОНОМЕРНОСТ

В психологическата литература обикновено не се прави разлика между закон и закономерност. Такива опити правят някои философи. Те се опират на мисълта на Хегел, че „Царството на законите са спокойното съдържание на явленията: явленietо има същото съдържание, но представящо се в безпокойна смяна“ (Хегель, Соч. т. V. M., СОЦЭКГИЗ, 1973, с. 602—603). Този подход на разглеждане на закона като отразяващ „спокойното съдържание на явленията“, т. е. статуквото, а не явленietо в развитието дава основание онези съществени връзки, които съществуват у явленията в движение, да се разглеждат като закономерност. Ние вече посочихме, че законът отразява онези необходими изисквания за връзки между частите на дадена система и между нея и други системи с цел тя да се запазва като специфично цяло, които да и позволят да изпълнява специфичното си предназначение. Когато настъпват промени в дадени каузални връзки на една система, те предизвикват качествени изменения и в други. Например според един от основните закони на психиката нейното развитие е обусловено от възрастта. Нашите изследвания върху психическото развитие на българския народ, в което бяха обхванати повече от 35 000 лица от 3 до 60-годишна възраст, показваха, че с повишаване на възрастта се повишава и нервно-психичната реактивност, интензивността на вниманието, емоционалната устойчивост, равновесната усетливост, сръчността и други. Тези повишения са валидни до 17—22-годишна възраст. После се запазва едно оптимално плато, а след 45 години показателите на тези психически феномени постепенно намаляват, за да се стигне до положението, когато у 55—60-годишните се изравняват с показателите у 9—11-годишните.

В рамките на действието на този закон се разкриха и други закономерности за различните групи изследвани лица в зависимост от пола, местоживееене, образование и вид професия. Например степента на повишаване показателите у живеещите в столицата е по-голяма от тази на живеещите в градовете и селата. Така е и по отношение на живеещите в градовете в сравнение с тези у селата. Подобни закономерности се отнасят и по отношение на бързината на реагиране, интензивността и устойчивостта на вниманието на ръководителите в сравнение с останалото население. По показателя емоционална устойчивост обаче те са по-зле, отколкото техните връстници от останалото население.

Може би ще се възрази, че едновременно със закона за обусловеността на развитието на психиката от възрастта действуват и други закони — например законът за определящата роля на начина на живот върху развитието на психиката; законът за определящата роля върху психичното развитие на професията и т. н.

Когато се изследва действието на един закон, се установява действието и на други закони. Доколкото това действие се наблюдава само в една или две страни на изследваната система, нямаме основание тези каузални връзки да се определят вече като закони. Наблюдава се закономерност, която може да се окаже след това, че е проявление на закон, а може и да не се окаже.

Ако в селата има промишленост или други видове дейности, които изискват по-голяма бързина на реагиране, тогава независимо че не живеят в града, ще реагират по-бързо от тези в града, които не работят в сферата на промишлеността или в друга сфера, изискваща също така бързо реагиране. Тогава няма да има закономерност, а това означава, че няма да има и продължение на закона за изпредварващото развитие на психиката на населението от градовете по отношение на психиката на живеещите в селата.

В процеса на изследване на дадена система обикновено се разкрива голямо многообразие на нейните закономерни причинни връзки — на взаимовлияние, взаимовъздействие и взаимообусловеност. Многообразието на връзките между компонентите на дадена система и между нея и други системи води до тяхната многообусловеност. Често пъти едни връзки неутрализират или модифицират влиянието на други връзки. Това, което е закономерно в едни случаи, става незакономерно в други случаи. За да се открие действието на закона следва да се установят много от закономерните връзки на дадена система с много други, и то в различни времена и в различни ситуации, т. е. в различни условия. Това е много трудно, особено за психичните системи, които са обусловени от действието както на външните, така и на вътрешните условия на человека.

Установяването на закономерностите в развитието на дадена психична система в зависимост от действието на различни фактори и условия дава възможност чрез тяхното изменение да изменяме и психиката в съответствие с поставените ни цели. Закономерността отразява динамичността на дадена система вследствие на влияние или въздействие от други системи.

В отличие от закона, който отразява връзките, запазващи целостта или по-точно статуквото на системата, закономерността отразява нейните изменения. Не всяка закономерност е от полза за дадена система. Има както положителни и отрицателни, така и конструктивни и деконструктивни, дълготрайни и временни закономерности.

ЗА КЛАСИФИКАЦИЯ НА ЗАКОНИТЕ НА ПСИХИКАТА

Проблемът за систематизиране на установените закони на психиката и тяхното класифициране несъмнено е актуална задача, стояща пред психологическата наука. Направената от Б. Ф. Ломов класификация, независимо от уговорката че не претендира за класификация на известните в психологията закони, все пак е една основа, един от възможните подходи. Тя ще се има пред вид от бъдещите изследователи на законите на психиката. Необходимо е тяхното изучаване да се извърши и на основата на двата основни вида психика — индивидуална и социална. Социалната не се покрива с индивидуалната. Освен това, независимо че индивидуалната е също обусловена от социалните условия, тя се различава от социалната. Това обуславя и различията в действието на техните закони.

Възможен е и друг подход при класификацията на законите на психиката. Например в една група могат да се причислят законите, които определят връзките на зависимостите на психичното от физиологичното. В друга група да се поставят тези закони, които определят отношенията между социалното и психичното.

Законите на психиката могат да се класифицират и като закони на нейното развитие, функциониране, преустройство и разрушаване.

В психологията се разглеждат три основни сфери на психиката — познавателна, емоционална и волева. Възможно е да се изучават нейните закони и

по сфери. В зависимост от критерия, който ще се избере за класификация, са възможни и други подходи.

При изучаване на законите на психиката като цяло е необходимо да се имат пред вид най-общите, които разкриват нейната специфика като отделна система.

Без да претендират за изчерпателност, ще се опитаме да изброим някои от тях. Самото подреждане не означава, че това е тяхната йерархична подреденост.

Първият закон се отнася до адекватността на психичното отражение на съответното въздействие. Ако това липсва, то психиката не е в състояние да изпълни своята главна функция — регулативната.

Вторият закон предполага оптималност на решението и реализирана активност в съответствие с външните и вътрешните условия и потребностите и целите на человека или неговите обединения. Намирането на неоптималния начин на реагиране застрашава тяхното съществуване или спъва изпълнението на социалните им функции.

Третият закон е свързан с избирателността на психиката като система. Тя не отразява всички въздействия, а само тези, които са значими за дадения индивид или социално обединение.

Четвъртият закон се отнася до субективната форма на психичното отражение.

Петият закон изразява уникалността или неповторимостта на психичното отражение.

Шестият закон показва последователността във формирането и развитието на "психичните" явления.

Седмият закон се отнася до неравномерното развитие на психиката на отделните индивиди, социални обединения и групи.

Осмият закон отразява цикличността на възрастовото развитие на психиката.

Деветият закон е свързан със „системообразуващата роля“ в развитието на психиката на отделни психически феномени.

Десетият закон се отнася до противоречивото единство между индивидуалната и социалната психика.

Единадесетият закон разглежда определящата роля на социалните отношения и преди всичко производствената и социалната практика на индивида и групите за формиране на тяхната психика.

Дванадесетият закон е свързан с въздействуващата функция на психиката за изменения от человека и неговите обединения на обективната действителност.

В последните два закона се реализира диалектическото единство в развитието на психиката от практиката и на практиката от психиката.

Има и други закони, които могат да се отнесат към общите закони на психиката. Сред тях са и такива закони като: закона за историческата обусловеност на психиката; закона за приемствеността в социалната психика; закона за нарастващата роля на психиката в общественото развитие и т. н.

Всеки един от посочените закони може да се подкрепи с данни както от други, така и от собствени изследвания.

Наред с посочването на някои от най-общите закони на психиката ще посочим и някои от най-общите закономерности. За база се вземат изследванията на социалистическата психика.

Първа. Увеличаване възможностите на физиологичните органи на психичните процеси за приемане и преработка на информация и вземане на оптимални решения. Тази закономерност е обусловена от увеличаване използването на по-съвършени уреди и друга техника и тренировка.

Втора. Нарастване социализацията на психиката. Това е резултат от разширяващата се дейност на средствата за масова информация, увеличаване относителния дял на колективните форми на дейност и повишаване степента на социализация на целокупния живот на индивидите.

Трета. Увеличаване относителния дял на творческо изследователска и конструкторската мисловна дейност в цялостната психическа дейност. Тези изменения се обуславят от промените в естеството на труда и неговата разширяваща се интелектуализация.

Четвърта. Ускоряване психическото развитие на децата и на тази основа ускоряване и на социалното им узряване. Тя е следствие на разширяващата се система на детски ясли и градини и многостранното въздействие на родители, на средствата за масова информация, увеличаване на социалните контакти и практика.

Пета. Увеличаване относителния дял на динамичните промени в психиката в рамките на един човешки живот. То е резултат на динамичните промени в социалната действителност.

Шеста. Повишаване на психическата дееспособност и психическото дълголетие на населението под влияние на подобряващите се материални и културни условия за живот и социалната им практика.

Седма. Нарастване ролята на колективизма като системообразуващ фактор в социалистическата социална психика.

Осма. Повишаване ролята на общественото мнение като социално-психически механизъм за насочване развитието на психиката на отделните индивиди и техните обединения и групи и регулиране на социалната им активност.

Девета. Нарастване ролята на идеологическите и политическите ценности в стимулиране на социалната активност на масите.

Десета. Увеличаване ролята на социално-психическия натиск на колективите върху ръководствата за повишаване ефективността от ръководната им дейност.

Единадесета. Намаляване ролята на минали традиции и ритуали и увеличаване ролята на нови.

Двадесета. Нарастване ролята на авторитета и личния пример като социално-психически механизъм за насочване развитието на психиката и регулиране поведението на хората.

Посочените закономерности на психиката като цялостна система не изчерпват тяхното многообразие.

Друг важен проблем за изучаване на обективните закони и закономерности на психиката е изследване на механизмите на тяхното действие. Какво е психически механизъм? Какви са видовете, има ли такива, които действуват самостоятелно и ако да, по какво се различават от другите психически явления? Това е друг голям общотеоретически проблем, стоящ пред психологическата наука.

Това бяха само някои от мислите, които сметнахме за целесъобразно да споделим в духа на дискусията, която предизвика статията на Б. Ф. Ломов.

Ph. Genov

The paper of B. F. Lomov on the investigation of the laws of psychics is an occasion for the author of the present paper to define his position on the problem and to state some views of his own. The questions of the disclosure of the essence of the objective laws of psychics and the regularities of its development are concerned. An attempt is made for their classification. Twelve laws and twelve regularities are considered: adequacy of reverberation of a given action received by the subject; the optimum of the decision for reaction; the selective essence of psychics; the subjective form of psychic reverberation; uniqueness of psychic reverberation; consistency of the formation and development of psychic phenomena; unequal development of psychics in the different individuals, social communities and groups; cyclic recurrence of the age development of psychics; unity of opposites between individual and social psychics etc.

РЕЦЕНЗИЯ ИЛИ... ПОД ЛУПАТА НА НЕДОВЕРИЕТО

ТОДОР БЕРОВ

Критичният отзив на Иван Нетов за новия учебник по психология за X клас на ЕСПУ (1982), както твърди неговият автор, има за цел да бъде полезен на авторите на учебника и на учителите по психология. Несъгласието ни идва обаче оттам, че Иван Нетов не само е забелязал някакви грешки, но и приписва на авторите като грешка неприемането на някои негови концепции. Недоумение поражда и фактът, че „грешките“, за които става дума в рецензията — печатни, редакторски, авторски, —стават повод за глобална негативна оценка. Тези старательно търсени няколко „грешки“ се използват за... борба срещу самия учебник.

Но нека бъдем конкретни и да посочим за какво става дума.

Авторите съвсем не отделят тръбестата от централната нервна система, както твърди рецензентът. Даже от посочения от него цитат се вижда, че става дума за „тръбеста нервна система (хордови гръбначни)“, но не и за това, че гръбначните не са хордови. В текста на учебника централната нервна система не се посочва като отделен тип, а е причислена именно към хордовата със съюза „и“, докато другите типове нервна система (мрежовидна, ганглийна) са отделени с точка и запетая. Така че тук авторите буквально се придръжат към схващането на Иван Нетов.¹

По отношение казаното за мястото и ролята на Кортиевия орган сме съгласни с направената забележка. Относно класификационната принадлежност на вибрационните усещания не са прави нито авторите на учебника, нито рецензентът, тъй като те се отнасят главно към кожните усещания.²

Рецензентът не доказва твърдението си, че авторите на учебника не са

¹ Ив. Нетов. Емоционална психология, С., НИ, 1977, с. 34.

² Познавателные процесы ощущения, восприятие. М., 1982, с. 203.

на ясно относно същността и генезиса на философския идеализъм. Напротив, в учебника кратко и ясно са разграничени идеалистическото и материалистическото схващане за психиката, а също така и нейното диалектико-материалистическо определение (с. 5 от учебника). Иван Нетов не е прав, когато твърди, че идеализъмът няма нищо общо с религията и че идеализъмът не спекулира и не е спекулирал с недостатъчното развитие на човешкото знание за света. В учебника правилно е посочено, че идеализъмът се поддържа от учените, представители на реакционните класи. Приведеният от Ив. Нетов цитат не само не доказва, но и показва, че не се схващат социално-класовите и гносеологическите корени на идеализма, че идеализъмът е същевременно и „безплоден цвет“³, който расте „на живото дърво на човешкото познание“ (Ленин)⁴. От чисто методически съображения авторите не са си поставили за цел да изясняват разликата между обективния и субективния идеализъм, тъй като за това е отделено достатъчно място в програмата по обществознание.

Що се отнася до концепцията на И. Мюлер за специфичната енергия на сетивата, в учебника действително е пропуснато в посоченото изречение „отразява свойство“ и следва да бъде „... а не отразява свойство на предмета, който го поражда“ (с. 22 от учебника). Смисълът обаче е ясен от останалия контекст: „Истината в същност е, че всеки сетивен орган в процеса на еволюцията се е приспособил вярно да отразява само един вид дразнения и да не реагира адекватно на други“ (с. 22 от учебника). Това не би трябвало да пропусне Иван Нетов.

Несъстоятелно е и твърдението на Иван Нетов, че е дадено неточно определение на кратковременната памет или че тя се различава от оперативната. По този въпрос, както е известно на специалистите, все още не съществува общоприето мнение. В случая авторите се придържат към откривателя на кратковременната памет Р. Аткинсон „... кратковременното хранилище може да се счита за оперативна памет“⁴, а времето на задържане на информацията в кратковременната памет за сега все още не е експериментално установено.

Рецензентът „открива“ и неточни определения на някои психологически понятия: „психика“, „познавателен процес“, „рефлекс“, „аглутинация“ и др. Дали това наистина е така в учебника и какви доуточнения предлага авторът на рецензията?

В учебника е написано: „Психиката е свойство на мозъка да отразява действителността по особен начин и да управлява поведението“ (с. 5 от учебника). В рецензията си Иван Нетов възразява: „Психиката не възниква от свойството на мозъка да отразява, а самата тя е свойство на мозъка по особен начин да отразява действителността.“ Този израз страда от тавтология. Тук ние се придържаме към схващането за психиката като „функция от действността на мозъка“ (с. 4, 12), т. е. на високоорганизирана материя и сме се постарали да убедим в това и самите ученици.

След всичко това от страна на рецензента се прави упрек на авторите на учебника в „заобикаляне на мозъка“ и в „субстанциализиране“ на някои психически явления. И за да ни убеди, че е така, рецензентът изтъква неточността на такива изрази в учебника като „действителността се отразява в психиката“ (с. 3) или „чувствата са психичен процес, който отразява“ (с. 69).

³ В. И. Ленин, Събр. съчинения, т. 29, С., 1982, с. 322

⁴ Р. Аткинсон. Человеческая память и процесс обучения. М., 1980, с. 31, 57.

Можем да се съгласим, че ще е по-точно вместо „в“ да се пише „от“ или вместо „отразява“ да се пише „е отражение“, но не можем да приемем това като аргумент на твърдението за „заобикаляне на мозъка“.

В рецензията си Иван Нетов изпада, както сам твърди, в недоумение, „че познавателните процеси са свързани“ с възникването на „психични образи“ на неща от действителността“. Ние, разбира се, не спорим, че възприемането е процес, а възприятието е образ. Азбучна истина на марксизма е обаче тезата, че нашите знания са по принцип образи на външните явления. В психологически и гносеологически аспект нашите усещания, възприятия, представи, понятия и пр. са субективни образи повече или по-малко точни „копии“ на явленията от материалния свят. Както сочи Ленин: „Вън от нас съществуват вещи. Нашите възприятия и представи са техни образи“⁵. Интересно какво друго вижда в познавателните психични процеси Иван Нетов, освен процес на възникването на тези образи в психиката?

Не по-малко „компетентно“ е уточнението, което се опитва да даде Иван Нетов на дадените в учебника определения на понятията „рефлекс“ и „условен рефлекс“. В учебника понятието рефлекс е определено като „закономерна нервна реакция на организма на дразненията от външната или вътрешна страна“ (с. 16). И рецензентът питва: „Коя е тази вътрешна среда?“. След това, за да ни убеди, че условният рефлекс не е първа реакция на организма, привежда известния цитат от И. П. Павлов за временната нервна връзка като най-универсално физиологично явление, което същевременно е психическо. Като се има предвид обаче казаното в учебника: „Чрез условните рефлекси се осъществява многостраница връзка на организмите с околните явления или с някои техни свойства, . . .“ (с. 18), става ясно, че рецензентът отваря отворена врата.

Същото може да се каже и за „доуточняването“ от него на понятието „възбуда“, още повече, че точно определение на процесите възбуда и задържане още не ни е дадено от неврофизиологията⁶. Твърди се също от рецензента, че примерът за външно задържане — при отваряне на вратата на класната стая учениците отклоняват вниманието си към новопоявилия се дразнител — не обяснява този вид задържане. „Ако това е вярно, — пише Иван Нетов, — би следвало да очакваме, че и учителят в такъв случай ще престане да мисли в това, което преподава“. Интересно възражение наистина.

Ив. Нетов пристъпва и към „уточняване“ на определението „усещане“ в учебника. Според него усещането не е „само“ отражение на отделни свойства на явленето, тъй като на такова определение противоречат интероцептивните усещания. Налага се да подкрепим нашето определение с това, дадено в един от най-новите учебници по психология в СССР, където е казано: „Усещането е отражение на отделни свойства на предметите при тяхното непосредствено въздействие върху сетивните органи“⁷. Даденото в нашия учебник определение не се отличава от цитираното.

Не е колегиален опитът на Иван Нетов чрез полуцитиране да докаже, че авторите на учебника допускат смесване на обективното и субективното. Това твърдение е несъвместимо с цялостната диалектико-материалистическа позиция на изложение и интерпретация на психичните явления в учебника и

⁵ Ленин. Събр. съчинения, т. 18., 1980, с. 103.

⁶ Л. М. Веккер. Психические процессы, т. 1, ЛГУ, 1974, с. 126—133.

⁷ Общая психология под ред. В. В. Богословского, А. Ковалева и др., М., „Просвещение“, 1981, с. 171.

с контекста, от който са взети тези цитати. Ще се въздържим от привеждането на контрацитати, които бихме взели от всяка страница на учебника. Не е ясно също защо Иван Нетов се противопоставя на схващането на авторите, че личността е обществено качество на човека и че тя не може да се формира вън от социалните условия.

Според Иван Нетов „съдържанието на поставените в учебника проблеми е повече или по-малко схематично дадено, недоизяснено“. Макар че не е точно така, трябва веднага да припомним, че учебната програма по психология и обемът на учебното съдържание не се определят от авторите.

Почти една трета от рецензията на Иван Нетов (последната) засяга въпроса за същността на мисленето. В учебника се дава следното определение на мисленето: „Мисленето е опосредствувано, обобщено и активно отражение с помощта на езика, свързано с решаването на проблеми в процеса на човешката дейност“ (с. 51) и още: „Мисленето е висш психичен процес на отражение на общи свойства и връзки на предметите и явленията, свързано с езика и труда“ (с. 50). Според Иван Нетов, мисленето не отразява само общи свойства на явленията. Тази теза безнадеждно заплита в непонятната му диалектика на общото и единичното, на абстрактното и конкретното. „Как се отразяват несъществените свойства? — че какво е пропуснато в интерпретацията на мисленето, застъпена в учебника.“ На този въпрос на Нетов определено ще отговорим, че понятията отразяват само общи и съществени свойства, което не означава, разбира се, че те не ни отпращат към реални обекти. Както посочва Ленин: „Сетивата показват реалността; мисълта и думата — общото“⁸. И още: „Понятието (познанието) открива в битието (не-посредствените явления) същността (закона за причината, тъждеството, различието. . .) (Ленин)⁹. Мисленето най-истина отразява действителността в абстрактни психични образи — в понятия, а всяко понятие, както това е добре известно от логиката, отразява винаги само общи и съществени свойства на явленията. Но Иван Нетов продължава да пита: „На какви свойства е отражение понятието „този човек“, с когото аз преди малко разговарях?“ За да отговорим, трябва да знаем какво точно той има пред вид под израза „този човек“ — възприятието, представата или понятието (единично). Тук трябва вероятно да припомним мисълта на Маркс: „Конкретното е конкретно, защото е обобщение на много определения, следователно единство на многообразието. Ето защо при мисленето то се явява като процес на обобщаване, а не като изходна точка, макар че то е действителната изходна точка, следователно и изходната точка на нагледа и представата“¹⁰.

Един от аргументите, привеждани от Иван Нетов в подкрепа на тезата му, че понятията не отразяват само общото в явленията, е мисленето на детето. Според него детските понятия не отразяват общото в явленията. Това, разбира се, не е истина, защото тогава те не биха били понятия. Друг е въпросът доколко тези понятия са „строго научни“ и каква степен на общност на даден клас явления е отразена в тях. Щом обаче детето въз основа на формиранието у него понятия за „стол“, „маса“ и пр. може да познава и назовава тези предмети сред останалите, то това означава, че има някакво понятие за тях.

И още нещо — като не възразява по принцип срещу определението на понятието „революция“ в учебника (с. 52), рецензентът протестира защо

⁸ Ленин. Събр. съчинения, т. 29, с. 246.

⁹ Так там, с. 298.

¹⁰ К. Маркс и Фр. Енгелс. Избрани произведения, т. 9, С., 1978, с. 274.

авторите са взели като пример за обобщение именно това понятие, а не понятието „буржоазна революция“. В учебника е казано на с. 52: „Например, обединявайки мислено общите черти на станалите в историята революции, образуваме понятието „революция“... но Иван Нетов продължава да пита: „Това ли е пътят за достигане изобщо до понятието „революция“? В случая се има пред вид основа понятие за революцията, което е отражение на най-общото (и същественото!) за всички революции. Но до него не може да се стигне без конкретни понятия.“ Бихме отговорили съвсем категорично — само този е пътят за образуване на даденото понятие, а дали ще изберем за пример понятието „революция“ или друго понятие, е въпрос на съображение на авторите.

Търсенето и откриването на „грешки“ е било необходимо на опонента, за да направи глобален извод: „Учебникът в този вид не отговаря на изискванията, произтичащи от нуждите на съвременната реформа на нашето образование.“

Вече видяхме доколко е аргументиран такъв извод и от какво произтича нежеланието да се видят и достойнствата на новия учебник.

За сведение на читателите ще споменем, че на обсъжданията в гр. Стара Загора, гр. Ловеч и гр. Бургас учебникът получи висока оценка от учителите. Той е единственият от новите учебници за X клас на ЕСПУ, спечелил анонимен конкурс. Както се казва, коментарите са излишни.

СТУДЕНТСКО ТВОРЧЕСТВО

ВЛИЯНИЕ НА ФАКТОРИТЕ ТРЕВОЖНОСТ НА ЛИЧНОСТА И ЕМОЦИОНАЛНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ДУМИТЕ ВЪРХУ ПРОЦЕСА НА ЗАУЧАВАНЕ

РУЕН В. ПАНЧЕВ, ХР. ЦВ. МОНОВ

Една от най-перспективните тенденции при експерименталните изследвания в съвременната психология е разкриване връзките между различните психични образувания на личността. Изучаването на взаимодействието между психичните процеси, психичните състояния и психичните свойства на личността дава възможност за изясняване сложните механизми на психична регулация на дейността. За това безспорно допринася и потребността от все по-тясна връзка на психологията с практиката в съвременното научно-техническо общество.

В психологическата литература тревожността се интерпретира по различен начин. Като изхождаме от познатата ни литература може да се предположи, че влияние върху процеса на заучаване ще оказва: 1) факторът тревожност на личността, като лицата с висока тревожност ще заучават по-бавно представления им експериментален материал от лицата с ниска тревожност; 2) факторът емоционално въздействие на думите в материала за заучаване, като думите със силно отрицателно емоционално въздействие ще

бъдат по-добре заучавани от изследваните лица с висока личностна тревожност, а думите със силно положително емоционално въздействие — от лицата с ниска тревожност.

Втората хипотеза се съгласува с разбирането на процеса на заучаване (запомняне) не като просто следообразуване (традиционната на Ебингхауз), а като предметно действие (П. Жане, А. Н. Леонтиев, П. И. Зинченко, А. А. Смирнов) благодарение включването в процеса на заучаването на веществени, знакови или символни средства (В. П. Зинченко, Б. М. Великовски, Г. Г. Вучетич, 1980, с. 10—19). От тази гледна точка и материалът за заучаване престава да се разглежда само като стимул със своите абстрактни свойства, а се явява съществен компонент на действието, като предмет, с който субектът на заучаването въстъпва в определено взаимодействие — взаимодействие, при което, от една страна, върху процеса на заучаване влияние ще оказват личностните особености на субекта на заучаването (за нашия случай степента на тревожност), а от друга — особеностите на самия материал за заучаване (положителното или отрицателно въздействие на думите). Ето защо в настоящото изследване си поставихме задачата експериментално да проверим формулираните по-горе две хипотези.

ПЛАНИРАНЕ НА ЕКСПЕРИМЕНТА

Тъй като нашата задача е да проверим влиянието на два фактора върху процеса на заучаване, най-подходящ за това е планът на пълния факторен експеримент. Според теорията на научния експеримент и практиката на планирането му, съдържателните хипотези трябва да се преформулират в нулеви статистически хипотези.

Преди да преминем към избор на експериментален план, трябва да уточним равнищата на изучаваните от нас фактори. 9

Посочихме, че равнището на тревожност (РТ) се измерва чрез специално конструирани въпросници. В нашето изследване използвахме българския вариант на скалата за тревожност на Дж. Тейлър, разработен от И. Паспаланов и Д. Щетински. За целите на нашия експеримент решихме да установим фактора тревожност (фактор А) на три качествени равнища: (A_1) — ниско тревожни, (A_2) — нормално тревожни, (A_3) — високо тревожни. О предварително изследваните с въпросника за РТ над 120 лица (студенти от ФФ на СУ „Кл. Охридски“), в категорията на ниско тревожните попаднаха лица с бал от 1 до 9, в категорията на нормално тревожните — с бал от 15 до 19, а в категорията на високо тревожните — с бал над 23. Не бяха взети под внимание резултатите на лицата, получили бал над 4 по скалата за лъжа.

Факторът емоционално въздействие на думите (фактор В) беше установлен на две качествени равнища: B_1 — думи, предизвикващи силни положителни емоции, B_2 — думи, предизвикващи силни отрицателни емоции. Емоционалното въздействие на думите се измерва чрез скали по семантичния диференциал на Осгуд (Osgood Ch. E., 1959).

При така подбранныте равнища на двата фактора най-подходящ е факторният експеримент от типа 3×2 (трите равнища на първия фактор по двете равнища на втория). Така се получават 6 експериментални условия. Чрез този план можем да проверим следните нулеви хипотези:

$$H_0(A): A_i = 0 \text{ за всяко } i \text{ (тревожността не влияе върху заучаването)}$$

$$H_0(B): B_j = 0 \text{ за всяко } j \text{ (емоционалното въздействие на думите не влияе върху заучаването)}$$

$H_0(AB): A_i B_j = 0$ за всяко i и j (няма влияние на взаимодействието между двета фактора върху заучаването).

Математическият модел на експеримента има следния вид:

$X_{ij} = \mu + A_i + B_j + AB_{ij} + \varepsilon_{ij}$,
където X_{ij} — зависимата променлива (брой на повторенията до пълно, 100% заучаване)

μ — общият ефект във всички наблюдения (истинската средна на съвкупност, от която е получена извадката).

A_i — съответствува на ефекта, който се получава от фактора тревожност на личността ($i=1, 2, 3$ — трите равнища на тревожност),

B_j — съответствува на ефекта, който се получава от фактора емоционално въздействие на думите ($j=1, 2$ — двете емоционални оценки),

AB_{ij} — съответствува на ефекта, който се получава от взаимодействието на двета фактора.

ε_{ij} — случайна грешка в експеримента.

ЕКСПЕРИМЕНТ

За да удовлетворим експерименталните условия, според избрания план за факторен експеримент, трябва да вземем една група думи, предизвикващи силни положителни емоции, и втора група, предизвикващи силни отрицателни емоции. Думите бяха подбрани сред списък от 200 думи, за които са получени скалови стойности по трите фактора на семантичния диференциал на Осгуд — оценка, сила, активност (Мутафчиева, 1981). При подбора на вербалния материал се стараехме да вземем такива думи, които имат високи стойности по скълата лош—добър (думи със силно положително емоционално въздействие) и думи с ниски стойности по същата скъла (думи със силно отрицателно емоционално въздействие), всъщност това са двета полюса на скълата по семантичния диференциал. И така, като вербален материал за заучаване в планирания експеримент използувахме следните думи: А) думи с положително емоционално въздействие — радост (6,55)¹, успех (6,61), дарба (6,47), мечта (6,13), късмет (6,43), топъл (5,44), красив (6,17), бърз (5,70), сладък (5,55), светъл (5,58); В) думи с отрицателно емоционално въздействие — злоба (1,57), гняв (2,60), тъга (2,58), болест (1,44), мъка (2,05), горчив (2,63), гладен (2,47), студен (3,17), тъмен (3,06) и бавен (3,17).

В съответствие с избрания план трябваше да подберем за участие в експеримента три групи изследвани лица: високо тревожни, нормално тревожни и ниско тревожни. За целта тестирахме едно множество — над 120 души с въпросника за РТ. Върху основата на получените резултати бяха отделени по 5 изследвани лица за всяка категория на фактор А. Подбранныте изследвани лица бяха на възраст от 18 до 21 години (студенти от ФФ на СУ), от тях жени — 12, а мъже — 3. Според данните от едно изследване на процеса на заучаване от Ч. Спийлбергер, няма разлика в резултатите на лицата с висока и ниска тревожност от мъжки и женски пол (Spielberger, 1966).

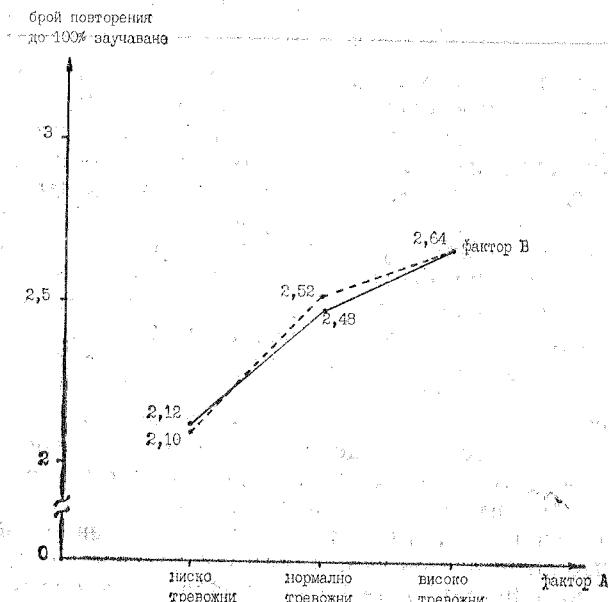
От двадесетте думи подготвихме 10 списъка с различен случаен ред на думите във всеки от тях. Изследваните лица получаваха следната инструкция: „Вие участвувате в експеримент за заучаване на думи. Ще Ви покажем 20 думи, написани на картончета. Вие ще се стараете да ги запомните така, че след като покажем последната дума, да запишете на листа за отговори колкото

¹ Цифрите в скоби отразяват стойностите по скълата лошо—добро, които са получили думите при оценка по семантичния диференциал на Осгуд.

можете повече думи. След това ще Ви покажем същите думи втори път, но в друг ред, ще Ви ги покажем и трети път и т. н. Ще показваме думите дотогава, докато възстановите безпогрешно целия списък. Има ли въпроси?" Опитът винаги започваше, след като се убедим, че изследваните лица са разбрали напълно зададената инструкция. По време на експеримента думите бяха показвани със скорост 3 секунди за всяка дума.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

В резултат на експеримента получихме за всяка дума номера на повторението, след което тя се припомня безпогрешно от даденото изследвано лице. Тъкмо този номер е показател за броя на повторенията, необходими за пълното заучаване на съответната дума, т. е. стойността по зависимата променлива. Тъй като не се интересуваме от индивидуалните различия между участниците в опита, резултатите при заучаването на всяка дума от всяко изследвано лице разглеждаме като репликации на целия експеримент. При 10 думи и 5 изследвани лица получихме по 50 репликации за всяко експериментално условие. Средният брой проби, необходим за пълното заучаване на думите във всяко едно от шестте експериментални условия е следният: 1) при лица с ниска тревожност: а) за емоционално положителни думи — $\bar{x}=2,12$; б) за емоционално отрицателни думи — $\bar{x}=2,10$; 2) при лица с нормална тревожност: а) за емоционално положителни думи — $\bar{x}=2,48$,

Фиг. 1. Влияние на факторите тревожност като черта на личността и емоционално въздействие на думите върху процеса на заучаване — думи със силно положително емоционално въздействие, - думи със силно отрицателно емоционално въздействие.

б) за емоционално отрицателни думи — $\bar{x}=2,52$; 3) при лица с висока тревожност: а) за емоционално положителни думи — $\bar{x}=2,64$; б) за емоционално отрицателни думи — $\bar{x}=2,64$. По тези стойности е построена графиката на фиг. 1.

По абсцисата са отбелязани трите равнища на фактор А (тревожност на личността), по ординатата са нанесени стойностите на зависимата променлива — „броят на повторенията до пълно заучаване на думата“. Профилите на фигурата съответстват на двете равнища на фактора емоционално въздействие на думите. Както се вижда от фиг. 1, профилите са наклонени спрямо абсцисата, което говори за влияние на фактора тревожност върху заучаването. За да се провери дали това влияние е статистически значимо, данните бяха подложени на дисперсионен анализ, резултатите от който са нанесени в табл. 1.

Таблица 1

Дисперсионен анализ на данните от експеримента

Източник на дисперсия	Степени на свобода	Сума от квадратите	Среден квадрат					
				D	SS общо	σ^2	F набл.	F ₀₅
Фактор „А“ — тревожност на личността	2	15,09	7,54				4,27	3,04
Фактор „В“ — емоционална оценка на думата	1	0,003	0,003				0,002	3,89
A x B	2	0,95	0,02				0,01	3,04
Грешка	294	519,78	1,77					
Общо	293	534,92						

Както се вижда от табл. 1, стойността на $F_{\text{набл.}}$ за фактора А, $F(A)=4,27$ е по-голяма от критичната стойност $F_{05}=3,04$. Това означава, че трябва да отхвърлим нулевата хипотеза за липса на влияние на фактора тревожност върху заучаването. Следователно, заучаването зависи от тревожността на изследваните лица. Ниско тревожните изследвани лица заучават думите от списъка средно за по-малък брой повторения (2,11) в сравнение с високо тревожните, които заучават списъка средно за 2,64 повторения.

Хипотезата за липса на влияние на фактора В — емоционално въздействие на думите — не се отхвърля, $F_{\text{набл.}}$ е по-малко от критичната стойност ($F_{\text{набл.}}(B) 0,002 < F_{05} = 3,89$), следователно различието в емоционалното въздействие на думите в случая не води до различни резултати при заучаването. Нашите очаквания бяха, че високо тревожните изследвани лица ще заучават по-лесно думите със силно отрицателно емоционално въздействие и по-трудно думите със силно положително въздействие, а при ниско тревожните ще се наблюдава точно обратната тенденция. Подобна закономерност беше забелязана в нашия експеримент, но липсата на статистическа значимост изключва подобна зависимост. На равнище на наблюдение забелязахме, че наличието на антоними в списъка, като: тъмен — светъл, студен — топъл, бавен — бърз, сладък — горчив, облекчава заучаването при всички изследвани лица. Следователно тази хипотеза би трябвало да бъде проверена при по-строг контрол от гледна точка на отбелязаната структура на списъка от думи. В по-нататъшните наши изследвания смятаме да постигнем това, като групата на ниско тревожните лица разделим по случаен ред на две подгрупи. Първата от тях ще заучава само думи със силно положително емоционално въздействие, а втората само думи с отрицателно емоционално въздействие. Същата процедура ще бъде повторена и при групата на високо тревожните лица.

При такава постановка на опита би могло да се очаква, че нашата хипотеза относно влиянието на фактора емоционално въздействие на думите ще се потвърди при резултатите на ниско и високо тревожните изследвани лица.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зинченко В. П., Величковский Б. М., Вучетич Г. Г., Функциональная структура зрительной памяти, изд. МГУ, 1980.
2. Имададзе, Н. В., Тревожность (Anxiety) как фактор учения в дошкольном возрасте, В.: „Психологические исследования“, ред. А. С. Прагишвили, Тбилиси, 1966.
3. Левитов, Н. Д., О психических состояниях человека, М., 1964.
4. Мутафчиева, Д., Измерване эмоционального значение на слова через семантический дифференциал, дипл. раб., С., 1981.
5. Паспалаанова, И. Г., Щетински, Д. А., Към проблема за равнището на тревожност и измерването му в психологията, сп. „Психология“, 1979, № 1.
6. Паспалаанов, И. Г., Щетински, Д. А., Динамика в симптомокомплекса на тревожността като личностна характеристика, В: „Психична регулация на дейността“ ред. Е. В. Шорохова, З. Б. Иванова, Л. И. Анциферова и Ч. Н. Кискинов, С., 1980.
7. Рейковски и Я., Експериментальная психология эмоций, М., 1979.
8. Суворова, В. В., Психология стреса, М., 1975.
9. Osgood, C. E., G. J. Suci and Tannebaum, The measurement of meaning, Urb., 1957.
10. Spielberger, Ch. D., The Effects of Anxiety on Complex Learning and Academic Achievement, In: „Anxiety and Behavior“, ad, by Ch. D. Spiel Berger, Academic press, 1966.

THE INFLUENCE OF THE FACTORS ANXIETY AND EMOTIONAL EFFECTS OF THE WORDS UPON LEARNING PROCESS

R. V. Panchev, Chr. Tz. Monov

Anxiety and the emotional effects of the words were investigated by means of a Bulgarian adaptation of Taylor's Manifest Anxiety Scale and the methods of the semantic differential of Ch. E. Osgood in a 3×2 experimental design. 120 university students were tested for anxiety, 15 of them being administered the semantic differential. F (anxiety) attained higher than the critical value and was shown to be influencing the process of learning. The hypothesis that higher anxiety level is connected with higher emotionally negative learning and low anxiety level — with better emotionally positive learning did not attain significance. The need of more detailed investigation was underlined.

НАУЧЕН ЖИВОТ

ИЗ МЕЖДУНАРОДНИЯ ЖИВОТ НА ПСИХОЛОГИЯТА

Съществуват няколко международни организации на психологически науки, две от тях обаче са се утвърдили като най-авторитетни и са заети най-значително място в международния научен фронт. Едната е Международният съюз на психологическата наука (International Union of

Psychological Sciences), във френското наименование на която (Union Internationale de Psychologie Scientifique) се подчертава, че се отнася за научната, теоретичната психология. С това този Съюз се разграничава от другата голяма международна организация, наречена Международна

асоциация по приложна психология (*International Association of Applied Psychology, Association International de Psychologie Appliquée*). Но както не може да се направи рязко разграничение между теоретичната и приложната психология, така и в дейността на тези две организации няма голямо различие. Наистина в конгресите на първата от тях преобладават теоретичните проблеми, без да липсват и проблеми от научно-приложен характер, а и в конгресите на втората, макар че преобладават проблемите на приложението на психологията в практиката, съществено място заемат и техните теоретически основи, както и разглеждането на фундаментални, теоретически проблеми.

Съществената разлика в организационно отношение между тях се състои в това, че в Съюза на психологическата наука членуват националните дружества (общества, асоциации) на психологите в отделните страни, а в Асоциацията по приложна психология — индивидуално желаещите психологи от различните страни, независимо от това дали са членове на своите национални дружества. В първата от тези организации се внасят членски такси според броя на членовете в националното дружество, а във втората всеки член си плаща своята индивидуална вноска.

Международният съюз на психологическата наука свиква своите конгреси всеки четири години. Първият му конгрес сг е състоял през тридесетте години, а последният ХХII конгрес — в Лайпциг през 1980 г. На този конгрес, както и на XVIII конгрес в Москва през 1966 г. участвуваха по повече от 20 психологи от НРБ, а на другите между посочени-

те конгреси начело участие е много ограничено, въпреки че Дружеството на българските психологи е колективен член на Съюза. Следващият ХХIII международен конгрес ще бъде в Мексико на 2—7 септември 1984 г., а ХХIV — в Сидней (Австралия) през 1988 г. На тези конгреси, за някои от които сме давали сведения в нашите списания, се организират симпозиуми, тематични заседания, вечерни и обедни лекции върху актуалните проблеми на психологията, осветявани върху основата на експериментални изследвания¹. През време на конгресите се свиква и събранието на ръководството за отчет и избор на ново ръководство. За председател на Съюза на последния конгрес беше избран проф. д-р Ф. Кликс от ГДР, а в предишните конгреси заместник-председатели бяха и други представители на социалистическите страни, които участвуваха и като членове на ръководството.

Освен конгресите, важно място в дейността на Съюза е издаването на списанието „*International Directory of Psychologists*“, в което се публикуват научни статии и съобщения из живота на самия Съюз и на националните дружества. Друга съществена инициатива е издаването на справочника, в който се дават кратки сведения за психологите от всички страни, с изключение на САЩ, които си публикуват отделен справочник. Този справочник има вече три издания и сега се подготвя четвъртото издание, което ще излезе през 1985 г. Под патронажа на Международния съюз на психологическата наука се издават още три международни, но с по-ограничен обхват списания — по едно за говорещите френски, немски и испански език.

¹ За последните два конгреса — в Париж, 1976 г., и в Лайпциг, 1980 г., вижте: сп. *Психология*, 1976, кн. 5, с. 316—323 и 1980, кн. 3, с. 154.

Тъй като Международният съюз има определен статут в ЮНЕСКО, той се включва в редица други международни инициативи. Една от тях е проектът за организиране на мрежа от центрове за изследване на детско-то развитие в много страни. Работна конференция по този въпрос се е състояла в Канада през 1981 година.

По време на конгреса в Лайпциг беше учреден Специален фонд „Вилхелм Вунд“ за изследвания в областта на историята на психологията, който ще работи с финансовата подкрепа на правителството на ГДР и под ръководството на университета „Карл Маркс“ в Лайпциг, където Вунд преди повече от 100 години основа първата психологическа лаборатория.

Все по инициатива на Международния съюз се работи и върху няколко теми, между които са: „Оптимизацията на системата човек-машина“, в чиято разработка участват и психологи от нашата страна, „Въздействието на психологията в Третия свят“, „Професионалният и законен статут на психолога в различните страни по света“, „Човекът и биосферата“. При разработването на тези теми се организира международно сътрудничество.

Втората от споменатите по-горе международни организации — Международната асоциация по приложна психология — е основана от Ед. Клапаред през 1920 г. В нея участват следните категории членове: почетни членове, които имат особени заслуги в областта на психологията; титулярни членове, които трябва да имат свои трудове; спомагателни членове, които имат адекватна квалификация като психологи. Асо-

циацията се ръководи от Директорски комитет, избран от Генералната асамблея по време на конгресите. Конгресите на тази асоциация се свикват също всеки четири години, като се следи да не съвпадат по време с конгресите на Международния съюз по психология.

През 1964 г. се състоя XV международен конгрес на тази асоциация в Любляна, а XVII — беше в Лиеж, Белгия, XVIII в Монреал (Канада), XIX в Мюнхен (ГДР) и XX, т. е. последният конгрес по приложна психология беше в Единбург (Англия).

На конгресите на тази асоциация също участвуват видни психологи от много страни от всички континенти, като се споделят не само резултатите от теоретични и експериментални изследвания, но и опитите за приложението на психологическите знания в трудовата, педагогическата, обществената практика. Участието на психологите от НРБ на тези конгреси е сравнително малко.²

Значително място сред международните психологически организации заема и Световната федерация по спортна психология. Наред с нея има и Европейска асоциация по спортна психология. Нейното начало е сложено през 1968 г. във Варна. V европейски конгрес по спортна психология се състоя пак в гр. Варна от 17 до 21 септември 1979 г. с активно участие на българските психологи, а следващият световен конгрес се състоя от 26 до 31 август 1981 г. в Отава (Канада)³. В техните ръководни органи от наша страна е избран проф. д-р Филип Генов.

Твърде важна роля имат перио-

² Информация за някои от тези конгреси може да се види в Народна просвета, 1964, кн. 11, с. 109—112; списание на БАН, кн. 5, с. 70—73; „Психология“ 1982.

³ Сведения за тези конгреси виж в: „Психология“ 1979, кн. 6, с. 393—401; „Психология“, 1981, кн. 6, с. 401.

дично организираните конференции на психологите от Дунавските страни, които бяха подети първоначално от психологите на Словакия в замъка на Словашката академия на науките, а след това и в гр. Вишеград (Унгария), в гр. Ростов Велики (СССР) през 1981 г. VI конференция ще се състои в гр. Грац (Австрия) през септември 1982 г. На тези конференции, в които в същност участват и психологи от други страни извън района на р. Дунав, се организират твърде богати програми върху проблемите на психологията, предимно разработвани по експериментален път.⁴ За следващата среща се очаква да бъде домакин нашата страна.

Утвърдено място имат и периодично организираните конференции в Прага върху основната тема „Учение и развитие“, в които участват видни психологи от много страни, предимно от социалистическите, но и от някои западни страни.

В тази редица на международни прояви трябва да се отбележат и периодичните срещи на психологите от социалистическите страни, които се свикват било по повод на някои от споменатите инициативи, било независимо от тях. Освен това, основно място между тях имаще конференцията в гр. Потсдам (ГДР) през 1977 г., на която присъствуваха по 10 души от всяка страна. Там се изнесоха доклади от всички участници както на пленарни, така и на секционни заседания. Състояха се и съвещания между отделни делегации за установяване на контакти за международно сътрудничество. И между делегациите на ГДР и НРБ се състоя подобна конференция и се

набелязаха проекти за съвместна работа и за обмяна на литература. Материалите от това съвещание бяха публикувани на немски език в ГДР.

Съвещания с предимно организационно-делови характер на психологите от социалистическите страни се свикват периодически за ръководителите на звената по психология в академиите на науките и други институти в тези страни. Такива съвещания се състояха през миналата година в Прага по време на поредната Пражка конференция на тема „Учение и развитие“ и в началото на тази година в Лайпциг (ГДР).⁵

Съществено място в международния живот на психологията заема издаваното в ЧССР от Института по психология на Словашката академия на науките списание „*Studia Psychologica*“, в което на конгресните езици руски, английски, френски и немски се публикуват резултати от изследванията. За сега това е единственото списание на тези езици, с което постиженията на психологията в социалистическите страни се правят достояние и на западния свят.⁶

С казаното не се изчерпва всичко, което се извършва в международен мащаб в областта на психологията. Не се включва дейността на други повече от 80 международни организации, които работят, макар и в ограничени области на психологията и сродните ѝ науки. Но и отбелязаното тук показва един твърде интензивен международен живот, който има значение не само за развитието на науката, но и за взаимното опознаване и разбирателство между народите.

Г. ПИРЬОВ

⁴ За някои от Дунавските конференции виж: „Психология“, 1981, 6, с. 402.

⁵ Arbeitsberatung Psychologen Sozialistischer Länder, Potsdam, 1978.

⁶ Вж: Психология, 1974, № 1, с. 59.

СОДЕРЖАНИЕ

Ж. БУШЕВА — Социально-психологические проблемы нового экономического подхода, связанные с процессом планирования	262
Общая и социальная психология	
Л. КРЫСТЕВ — Монотония и психическое пресыщение	268
Ж. СТОЙКОВА — Исследование взаимосвязи между некоторыми основными параметрами эмоциональности	274
Х.Р. ХРИСТОЗОВ, Р. КОСТОВА, СВ. СТАМБОЛОВА, А. ШИШКОВ — Исследование фruстрации у глухих и с плохим слухом лиц посредством теста Розенцвейга	281
Педагогическая психология и психология возрастов	
С.Т. МИНКОВА — Антиципация в учебном процессе	285
М. ИГНАТОВ — Некоторые вопросы методики преподавания психологии в ЕСПУ	291
Р. РАДКОВА — Динамика внимания у детей 6—7-летнего возраста во время учебных занятий	294
Исследователь на предприятии	
* * * — Профессиональный моральный кодекс промышленного психолога в Венгрии	299
Дискуссии	
Ф. ГЕНОВ — О законах психики	302
Т. БЕРОВ — Рецензия или... под лупой недоверия	312
Студенческое творчество	
Р. ПАНЧЕВ, ХР. МОНОВ — Влияние факторов тревожности и эмоциональное воздействие слов на процесс обучения	316
Научная жизнь	
Г. ПИРЕВ — В международной жизни психологии	321

CONTENTS

ZH. BOUSHEVA — Social-psychological problems of the new economic approach in the field of planning	262
General and social psychology	
L. KRUSTEV — Monotony and psychic satiety	268
ZH. STOYKOVA — Investigation on the relation between some basic parameters of emotionality	274
CHR. CHRISTOZOV, R. KOSTOVA, S. STAMBOLOVA, A. SHISHKOV — Investigation on frustration in deaf and hard of hearing subjects by the test of Rosenzweig	281
Educational and age psychology	
S. MINKOVA — Anticipation in the educative process	285
M. IGNATOV — Some questions of the methods of teaching psychology in the USPS	291
R. RADKOVA — Dynamics of attention in 6- and 7-years old children during school hours	294
The psychologist at the enterprise	
* * * — Professional moral code of the psychologist at the enterprise in Hungary	299
Discussions	
PH. GENOV — On the laws of psychics.	302
T. BEROV — Reviews or... through the lens of disbelief	312
Students' works	
R. PANCHEV, CHR. MONOV — The influence of the factors anxiety and emotional effects of words upon learning process	316
Science life	
G. PIRYOV — International life in psychology	321